

SĚRBIA TJETĚR
DRUGA SRBIJA
THE OTHER SERBIA

1

Bogdan
Bogdanović

adm
admovere

SĚRBIA TJETĚR 1

BOGDAN BOGDANOVIĆ

botues:

ADMOVERE

(transitional justice |
education | peacebuilding)

përgatiti për botim:

Shkëlzen Gashi

asistent hulumtues:

Ardit Kika

përkthimi nga sërabishtja:

Florent Rizvanolli

redaktor gjuhësor:

Gazmend Bërlajolli

dizajni i kopertinës dhe faqosja:

Jetë Dobranja

shtypi:

Iliri

janar 2024

Prishtinë

tirazhi:

150 copë

hulumtimi dhe botimi u përkrahën
nga:

**KFOS (Kosovo Foundation for
Open Society)**

Pikëpamjet e shprehura në
këtë publikim nuk pasqyrojnë
domosdo ato të organizatës
ADMOVERE (Transitional Justice
| Education | Peacebuilding), e
as të Fondacionit të Kosovës për
Shoqëri të Hapur (KFOS).

SĚRBIA TJETĚR 1
BOGDAN BOGDANOVIĆ

Hyrje

Projekti “Sërbia tjetër” i përmbledh për lexuesin qëndrimet e intelektualëve sërbë që i kundërshtuan shkeljet drastike të të drejtave të njeriut ndaj shqiptarëve në Kosovë nga ana e autoriteteve sërbe, që prej kohës së shfuqizimit të autonomisë së Kosovës nga Sërbia më 23 mars 1989 e deri në hyrjen e trupave të NATO-s më 12 qershor 1999, e madje edhe më tej. Këto shkelje kulmuan gjatë viteve 1998–1999 në krime lufte e krime kundër njerëzimit, me vrasjet e afro 10 mijë shqiptarëve civilë, përdhunimet e mijëra grave, deportimin e gati një milion shqiptarëve, djegien dhe shkatërrimin e rreth 100 mijë shtëpive, si dhe me dëme të tjera shpirtërore e materiale.

Për këtë qëllim hulumtuam gjerësisht artikuj dhe intervista të botuara gjatë këtij harku kohor prej mbi tri dekadash nëpër gazetaret ditore dhe publikimet javore të Kosovës, të Sërbisë, e më gjerë. Në këtë vëllim, të parin me radhë, përfshimë fragmente nga artikujt dhe intervistat e më të spikaturit intelektual të këtillë, arkitektit Bogdan Bogdanović [1922–2010], në të cilat ky flet mbi shkeljet brutale të të drejtave të njeriut të shqiptarëve në Kosovë gjatë viteve ‘90. Veç këtyre, me rëndësi të veçantë e pamë përfshirjen e fragmenteve në të cilat Bogdanović shpalos mendime mbi statusin e Kosovës dhe raportet e saj me Sërbinë, si dhe mbi raportet shqiptaro-sërbe përgjithësisht.

Në njërën prej intervistave, Bogdan Bogdanović rrëfen se si në fund të viteve ‘80, teksa po kthehej nga Mitrovica në Beograd, me një shofer shqiptar me veturë me targa të Mitrovicës, e kishte kuptuar se ç’do të thoshte me qenë shqiptar në Jugosllavi: “Gjithçka na bënë gjatë rrugës – i binin borisë, fishkëllonin, kërcënonin se do të na shtypnin me kamion”. Sa i takon gjendjes së shqiptarëve në Kosovë në fillim të viteve ‘90, Bogdanović kujton se si një milic sërb i kishte thënë: “Ju nuk e dini se çka po bëjnë milicët tanë nëpër Kosovë”. Represionin dhe aparteidin e Sërbisë në Kosovë që po intenfsikohej gjatë viteve ‘90, Bogdanović e

kishte cilësuar fashizëm, duke shtuar se “...këtë populli sërb, ne sërëbët, fëmijët dhe nipat tanë, do ta mbajmë në ndërgjegje”.

Lidhur me mitin se në mesjetë Kosova kishte qenë djepi i mbretërisë sërëbe, Bogdanović thotë se asokohe Beogradi kishte qenë i hungarezëve. Ai nuk e mbështeste ankesën sërëbe se situata demografike në Kosovë po ndryshonte me rritjen e popullsisë shqiptare. Argumenti i tij ishte se për njëqind vjet sa Kosova ishte pjesë e Sërbisë, sërëbët iknin prej andej, e njëra prej arsyeve për këtë ishte zhvendosja në pjesë më të pasura, duke ua shitë tokat shqiptarëve për çmime shumë të mira. Ai pohonte se meqë në Kosovë jetojnë rreth 2 milionë shqiptarë, që përbëjnë mbi 90% të popullatës, Kosova u takonte atyre që jetonin aty dhe kjo i duhej thënë popullit sërb, ndonëse, sipas tij, këtë e dinin të gjithë, por nuk kishin forcë e guxim ta pohonin. Në vijim të kësaj, Bogdanović shpesh thoshte diçka që tingëllonte paksa tregtare “...kemi këmbyer shumë mirë sepse e kemi dhënë Kosovën, por e kemi marrë Vojvodinën”.

Bogdanović ngulmonte që popullit sërb t'i sqarohet se në Kosovë vërtet mbetet trashëgimia e identitetit sërb, mbeten tempujt sërëbë, mirëpo edhe tempujt grekë ndodhen kryesisht jashtë Greqisë, në Azi të Vogël, nga Aleksandria e deri në Sërbë. Ai ishte i bindur se po të mos u hynte Sërbia shqiptarëve në hak, këta do ta ruanin trashëgiminë sërëbe në Kosovë, e ndoshta edhe do të mund të gjendej ndonjë zgjidhje e tipit të Malit të Shenjtë. Për më shumë, Bogdanović u referohej historive se si shqiptarët i kishin ruajtur këta tempuj, si për shembull Patrikanën e Pejës që e kanë ruajtur Kelmendët e Rugovës.

Bogdanović i kundërshtonte standardet e dyfishta të përfaqësuesve të regjimit sërb gjatë viteve '90, të cilët për Krajinën në Kroaci kërkonin autonomi me të drejtë të shkëputjes, ndërsa Kosovës këtë ia mohonin kategorikisht. Ai është i pari sërb që qysh më 1990 e kishte thënë publikisht se në Kosovë ishte tashmë vonë edhe për republikë, madje duke e konsideruar dëshirën e shqiptarëve për bashkim si të drejtë legjitime. Sipas tij, sa më parë që Kosova të shkëpotej prej Sërbisë,

aq më mirë për Sërbinë moderne, sepse Kosova e tillë çfarë është në vetëdijen sërbe, nuk shkon me botën moderne.

Bogdanović është prej patriotëve më të jashtëzakontë sërbë, sepse brengoset për fatin e popullit të vet dhe për tragjedinë e tij, dhe vuan që politikanë meskinë, agresivë e kriminelë ia kanë vënë në shpirt popullit të tij gjithë atë tmerr, duke kry krime të rënda ndaj popujve të tjerë përreth, e sidomos ndaj shqiptarëve. Fatin e popullit sërb gjatë viteve '90 ai e shihte si shumë të zi, kurse luftërat e Sërbisë gjatë këtyre viteve s'i shihte as si fitore ushtarake e as si epërsi politike, por "...si katastrofë morale të popullit sërb, madje edhe mentale".

Ndër komponentët e interesit nacional sërb, Bogdanović e konsideron miqësinë me shqiptarët, ruajtjen e popullatës sërbe që dëshiron të jetojë në Kosovë, si dhe ruajtjen e përmendoreve sërbe në Kosovë. Patriotizmin e tij e vërejmë po ashtu në qëndrimin e tij se nëse do të duhej të jetonte në Sërbinë e Madhe e cila do t'i ngjante Lindjes së Mesme, ose në Sërbinë e Vogël e cila do t'i ngjante Zvicrës, ai gjithmonë do ta zgjidhte Sërbinë e Vogël.

Kundërshtimin e nacionalizmit sërb më së miri ia ilustron letra e gjatë, të cilën në fund të viteve '80 ia dërgoi Milošević-it. Kjo letër dhe kritikata e tjera antinacionaliste ndaj Milošević-it i nxitën përpjekjet për t'ia thyer banesën, kërcënimet për linçim dhe, në fund, përjashtimin nga partia. Sulmet kundër tij bënë që më 1993, bashkë me të shoqen, Ksenija-n, të shpërngulej nga Beogradi në Vjenë, ku vdiq më 2010.

Bogdanović kishte bërë një sërë parashikimesh të sakta për zhvillimet politike gjatë viteve '90, madje shumë vite përpara se ato të jetësoheshin. Tri prej tyre janë të jashtëzakonta: i pari, presidenti i Republikës Federale të Jugosllavisë, Slobodan Milošević, do të ulet në bankën e të akuzuarve sepse ka për t'u përgjigjë para shumë popujve, sidomos para shqiptarëve, për jetët e vrara; i dyti, nëse populli sërb ia mësyn një luftë në Kosovë, do ta humbë atë me turp; dhe, i treti, si pasojë e politikës provokuese, Beogradi do të bombardohet.

Përgjegjësinë mbi katastrofën kombëtare serbe – se si u bë që kombi serb të jetë aq i urreyer dhe i rrethuar nga gjithë ata armiq – Bogdanović e shihte te elita intelektuale, e cila nuk e ka mësuar popullin serb si të dojë dhe nuk i ka thënë popullit serb se jetojmë në një botë të përzier e për këtë duhet të jemi të lumtur, meqë bashkëjetojmë në kontakt me kultura të ndryshme. Prandaj, ai gjithë kohën kërkonte nga populi serb që ta kuptonte se të fitosh miq është më me rëndësi sesa të pushtosh territore, dhe sugjeronte që e gjithë forca, mendja, vullneti dhe intuita e popullit serb të përqëndrohej në marrëdhënie miqësore me shqiptarët, e se kjo e kërkonte një Charles de Gaulle serb. Pas rrënimit të qyteteve dhe mbytjes së njerëzve gjatë luftës në Kosovë (1998-1999), ai priste që vetëdija serbe të zgjohej, dhe faktin që kjo nuk ndodhi, e përjetoi me shumë vuajtje dhe e konsideroi tragjedi morale të popullit serb.

Pas botimit të mendimeve të intelektualit Bogdan Bogdanović, në kuadër të projektit “Sërbia tjetër” do t’i përfshijmë edhe fragmentet nga artikujt dhe intervistat e disa intelektualëve të tjerë serbë që, ndonëse të paktë, megjithatë ishin, e që për fat të keq nuk janë më në këtë botë: Miloš Minić [1914–2003], Srđa Popović [1937–2013], Lazar Stojanović [1944–2017], Bogdan Denitch [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013], e të tjerë.

Të gjithë këta intelektualë u frymëzuan nga socialdemokratët serbë si Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, e të tjerë, të cilët gjatë viteve 1912-13, kur Sërbia e pushtoi Kosovën, kundërshtuan krimet e llahtarshme të shtetit serb ndaj popullatës së pafajshme civile shqiptare në Kosovë. Sa për ilustrim, një artikull i socialdemokratit Tucović, në gazetën socialiste të Beogradit ‘Radničke novine’ të kohës thotë: “ne bëmë tentativë vrasjeje me paramendim mbi një komb të tërë”. Një artikull redaksional i kësaj gazete thoshte se posedonte të dhëna për krime aq të tmerrshme të forcave serbe ndaj shqiptarëve, sa parapëlqente të mos i publikonte fare. Për fat të keq, këto krime u përsëritën fill pas Luftës së Parë Botërore, më

1918-1919, pastaj gjatë periudhës mes dy luftërave botërore, në fund të Luftës së Dytë Botërore (1944-1945), pastaj gjatë viteve 1946-1966, e në fund edhe gjatë dekadës së fundit të shekullit të kaluar (1989-1999).

Projekti “Sërbia tjetër” jo vetëm ofron modele të intelektualit që i kundërshton padrejtësitë dhe krimet e kryera nga autoritetet shtetërore të udhëhequra prej ‘bashkëkombësve’ të vet, pavarësisht prej arsyetimeve të tyre, por edhe nderon intelektualin që kësisoj shpesh e vë jetën e vet në rrezik, duke dëshmuar guxim mahnitës që kurrsesi nuk duhet të kalojë pa mirënjohjen e merituar. Fatkeqësisht, këto personalitete të populli sërb janë pa si tradhtarë e janë paragjykuar, njollosë, anatemuar e sulmuar, ndërkaq te populli shqiptar janë shikuar kryesisht me mosbesim dhe rrjedhimisht janë shpërfillë.

Shpresojmë se nga ky publikim do të përfitojnë gazetarët, analistët politikë, dhe ata aktivistë të shoqërisë civile që merren me marrëdhëniet shqiptaro-sërbe; politikanët e përfshirë në negociata që kanë për qëllim normalizimin e këtyre marrëdhënieve; studentët, akademikët, dhe publiku i gjerë, duke i përfshi këtu gjeneratat e ardhshme në Kosovë, Sërbë, Shqipëri, Ballkan, si dhe të interesuarit kudo në botë, pasi që publikimi do të jetë online dhe, përveçse në shqip e sërbiisht, edhe në anglisht.

Kosova e pasluftës nuk e ka ndonjë rrugë, shesh, a shkollë, me emrin e arkitektit e humanistit Bogdan Bogdanović, ndonëse ai e kishte kundërshtuar ashpër terrorin shtetëror të pushtetit të Milošević-it në fillim të viteve ‘90. E megjithëse ishte i pari dhe më i zëshmi intelektual sërb që jo vetëm e kundërshtoi okupimin e Kosovës nga regjimi sërb, por edhe e mbështeti pavarësinë e saj, Kuvendi i Kosovës nuk e ftoi as në ceremoninë e Shpalljes së Pavarësisë më 17 shkurt 2008.

Prandaj, le të jetë ky publikim një mirënjohje modeste për kontributin e madh të intelektualit të jashtëzakontë Bogdan Bogdanović për mbrojtjen e të drejtave të njeriut të shqiptarëve të Kosovës, si dhe për kontributin e tij drejt ndarjes paqësore e miqësore të shqiptarëve

me sërëbët, por edhe bashkëjetësës së tyre mbi baza të tolerancës dhe të mirëkuptimit të ndërsjellë.

Shkëlzen Gashi

Bogdan Bogdanović (1922-2010)

U lind më 1922 në Beograd. U përfshi në rezistencën antifashiste që në vitin 1941. I shkolluar për arkitekt, pas Luftës së Dytë Botërore projekttoi më se 20 monumente për viktimat e luftës dhe të fashizmit. Dy prej tyre, ai në Jasenovac dhe tjetri në Vukovar, u njohën ndërkombëtarisht. Ligjëroi urbanologji në Universitetin e Beogradit. Përveçse autor i shumë artikujve, mjaft prej të cilëve të botuar edhe nëpër revista ndërkombëtare, ishte edhe autor i disa librave. Në vitet 1980 drejtoi Komunën e Beogradit. Në vitin 1981 dha dorëheqje nga Akademia Sërbe e Shkencave dhe e Arteve. Në fund të viteve 1980 dhe në fillim të viteve 1990, duke qenë majtist i flaktë, e kundërshtoi rreptë nacionalizmin serb. Këtë kundërshtim më së miri e ilustron letra e gjatë, të cilën në fund të viteve '80 ia dërgoi Slobodan Milošević-it. Kjo letër dhe kritikën e tjera antinacionaliste ndaj Milošević-it i nxitën përpjekjet për t'ia thyer banesën, kërcënimet për linçim dhe, në fund, përjashtimin nga partia. Sulmet kundër tij bënë që më 1993, bashkë me të shoqen, Ksenija-n, të shpërngulej nga Beogradi në Vjenë, ku vdiq më 2010.

Fragment nga intervista “Ja sam malo drukčiji Srbin” (Jam një sërb pak më ndryshe), realizuar nga Srnan Kisić, botuar në ‘Valter’, 15 dhjetor 1989, Sarajevë:

A e keni hapë kutinë tuaj, tashmë të famshme, kutinë e gjelbër, ku i ruani ëndrrat tuaja? Thatë se nuk e dini nëse do ta hapni gjatë jetës...

Ajo kuti është legjendare. Nuk e kam hapë ende. Kushedi nëse do ta hap apo do t’ia lë trashëgim ndokujt. Është interesante se sa universale është ajo kuti. Ju ndoshta po flisni për të në bazë të një emisioni të bërë nga Sylvia Lux, por televizioni sara-jevas ishte i pari që e inçizoi atë kuti para tre vjetëve. Pas kësaj, isha në Mitrovicën e Kosovës, prej ku po më kthente një shofer shqiptar. Aty e pashë se çka do të thoshte të jesh shqiptar në Jugosllavi. Ne ishim në një veturë me regjistrim të Mitrovicës së Kosovës. Gjithçka na bënë gjatë rrugës: i binin burisë, fishkëllonin, kërcënonin se do të na shtypnin me kamion, e kështu me radhë. Shoferi shqiptar ishte mjaft i hutuar dhe i frikësuar, madje nuk dinte mirë sërabisht. Papritmas, në mes të atij udhëtimit, më tha: “Më lejoni t’ju pyes

—
Pas kësaj, isha në Mitrovicën e Kosovës, prej ku po më kthente një shofer shqiptar. Aty e pashë se çka do të thoshte të jesh shqiptar në Jugosllavi. Ne ishim në një veturë me regjistrim të Mitrovicës së Kosovës. Gjithçka na bënë gjatë rrugës: i binin burisë, fishkëllonin, kërcënonin se do të na shtypnin me kamion, e kështu me radhë.

diçka, gruaja ime më tha t'ju pyes". Dhe çka do të më pyeste: "A është e vërtetë që keni një kuti të gjelbër në të cilën i vendosni ëndrrat tuaja?". A e shihni sa universale janë disa gjëra? Epo, ajo kuti me të vërtetë i tejkalon ndarjet etnike. Nuk di kur do ta hap.

Fragmente nga intervista “Da sam četnik, ne bih verovao Draškoviću” (Të isha çetnik, nuk do t’i besoja Drašković-it) realizuar nga Srnan Kisić, botuar në ‘Naši Dani’, 14 shtator 1990, Sarajevë. E njëjta intervistë është botuar me titull “Me shqiptarët duhet të ndahemi si miq” në revistën ‘Zëri i Rinisë’ më 21 shtator 1990:

Me paraqitjen e Partisë Demokratike u inkurajuan disa ecuri pozitive në mesin e inteligjencës liberale sërbe, por me gjasë edhe te ata po dominon programi nacional.

Kam simpati për ta, por s’do mend se ata kanë dy gjysma. Një gjysmë intelektuale, kozmopolite, dhe gjysmën tjetër nacionaliste. Dobësia e parë e tyre është që s’kanë shumë votues... Ata nuk kanë marrë qëndrim të prerë ndaj Kosovës. Meqë Kosova është çështje ku duhet të zgjidhet edhe situata e sërbëve, edhe ajo jugosllave, është koha që ndaj Kosovës secili të paraqitet qartazi. Një sërb i mirë, i sprovuar, t’i thotë qartazi popullit sërb: “Vëllezër sërbë, ne atje mund ta bëjmë këtë e këtë, por jo edhe atë e atë”. Por, unë një sërb të tillë nuk po e shoh. Ai do të duhej të ishte intelektual i sojit të Charles de Gaulle-it e njëkohësisht edhe autoritet këmbëngulës, si Mustafa Kemal Atatürk, në mënyrë që këtë popull ta sjellë në vete.

A është humbë Kosova definitivisht për Sërbinë?

Slobodan Milošević-i ka kontribuar shumë që Kosova të humbet për disa vjet më shpejt. Që nga ardhja e tij në pushtet dhe nga thënia e tij e njohur “askush nuk guxon t’ju rrahë”, shpërngulja është intensifi-

Represionet, pezullimi i çdo gjëje, dhe gjithë ai apartheid që po zbatohet në Kosovë, ai fashizëm, ne s’kemi fjalë tjetër, kjo është diçka që populli sërb, ne sërbët, fëmijët dhe nipat tanë, do ta mbajmë në ndërgjegje. Kjo nuk falet dhe herëdokur për këtë duhet të japim përgjegjësi kombëtare.

kuar. Represionet, pezullimi i çdo gjëje, dhe gjithë ai apartheid që po zbatohet në Kosovë, ai fashizëm, ne s’kemi fjalë tjetër, kjo është diçka që populli sërb, ne sërbët, fëmijët dhe nipat tanë, do ta mbajmë në ndërgjegje. Kjo nuk falet dhe herëdokur për këtë duhet të japim përgjegjësi kombëtare.

Ne, në Kosovë zgjidhje tjetër nuk kemi. Ekziston situata demografike e tillë çfarë është dhe me kohë është dashur të bëhet një marrëveshje miqësore me shqiptarët e të shihet se në ç’masë prania jonë atje – nuk po e përmend Charles de Gaulle-in kot – mund të ruhet. Ne kemi pasur të drejtë të plotë ta kërkojmë këtë prej shqiptarëve, dhe duke i njohur shqiptarët, këtë edhe do ta merrnim, që ata, me një ndarje miqësore, nëse mund të them kështu, t’i ruajnë përgjithmonë përmendoret tona. Ata këtë edhe e kanë bërë, rugovasisit e kanë ruajtur Patrikanën e Pejës, e kanë konsideruar vend kulturor të tyrin.

Ne kemi mundur t’u themi: po jua lëmë një pjesë të të kaluarës sonë që të ndahemi si miq dhe të mos ndahemi përgjithnjë, të bëjmë edhe disa marrëveshje për njëfarë proporcioni demografik. Në botën moderne duhen bërë disa proporcione demografike. Marrëveshjet demografike ekzistojnë në Belgjikë, në Zvicër. Sidomos në Ballkan ato duhet të ekzistojnë sepse, po qe se në Ballkan fillon lufta me lindjen e

fëmijëve, atëherë nuk kemi bërë mirë. E gjithë kjo ka mundur të bëhet, por me një ton dhe mënyrë tjetërfare dhe në frymën e bashkëpunimit njerëzor. Tash, pas nxehjes së gjakut, vrasjeve të fëmijëve në demonstrata, tmerrit e marrëzive që po u bëhen shqiptarëve, dyshoj se do të mund të arrihet kjo. Këto janë mëkate të mëdha të kësaj politike. Ç'është më keq, një politikë e vogël, një politikë e mjerë, një politikan i keq, ngadalë ia hedh mëkatet e veta tërë kombit.

Fragmente nga intervista “Život okružen lažima” (Jetë e rrethuar me rrena) realizuar nga Jelena Lovrić, botuar në ‘Danas’, 2 tetor 1990, Zagreb:

Si e shihni ju mundësinë e zgjidhjes së çështjes së Kosovës?

Sot është absolutisht momenti që dikush me autoritet në kombin serb – në ekzistoftë fare një i tillë – ta thotë të vërtetën mbi Kosovën, të thotë se çka mund të bëjmë atje, çka nuk mundemi, çka guxojmë, çka nuk guxojmë, pra ta marrim ndaj kësaj çështjeje një qëndrim që do ta merrte një popull normal bashkëkohor. Shikoni, tash po festohet kjo dyndja e serbëve. Është shumë e paqartë se ç’po thuhet përmes saj, çfarë porosie po sillet, prap po flitet për njëfarë drame, njëfarë tragjedie, sikur ne serbët edhe aty disi qemë goditur rëndë nga fati i mallkuar dhe fatkeqësitë

e historisë, prandaj nga Kosova e varfër shkuam në vise të pasura dhe filluam t’i zmbripsim, bie fjala, hungarezët. Disa gjëra duhet të sillen te drejtësia elementare historike; vërtet ne largohemi nga Kosova tash dyqind ose treqind vjet, por popullojmë vise në të cilët nuk kemi qenë shumicë. Pra, njëfarë baraspeshe ekziston. Pastaj, popullit do të duhej t’i sqarrohej se në Kosovë vërtet mbetet peng trashëgimia e identitetit tonë, mbesin tempujt grekë janë kryesisht jashtë Greqisë, në Azi të Vogël, nga Aleksandria e deri në Sërbi.

Popullit do të duhej t’i sqarrohej se në Kosovë vërtet mbetet peng trashëgimia e identitetit tonë, mbesin tempujt grekë janë kryesisht jashtë Greqisë, në Azi të Vogël, nga Aleksandria e deri në Sërbi.

Vogël, nga Aleksandria e deri në Sërbi. Kjo duhet të sillet në kontekst bashkëkohor. Duke i njohur shqiptarët si popull krenar, jam i bindur se ata – po të mos u hynim në hak, po të mos ishim tani armiq të vërtetë me ta – jo vetëm që do të na e ruanin atë trashëgimi të shenjtë, por ndoshta do të mund të gjindej zgjidhje tjetër, ndonjë enklavë, ndonjë oazë, e tipit të Malit të Shenjtë.

Nuk jeni i pari që më flisni mbi njeriun që do të duhej t’ia thoshte popullit sërb të vërtetën...

Po, do të na duhej dikush si Charles De Gaulle. Por ku ta gjejmë?

...por njëherësh të gjithë shtoni se ai person, sipas të gjitha gjasave, do të gjykohej që nga momenti i parë.

Mendoj se do ishte tmerrësisht i sulmuar, i damkosur, i shkatërruar, por të gjithë do ta dëgjonin dhe do të lehtësoheshin. Besoj se do të lehtësoheshin madje edhe ata që pohojnë se do ta popullojnë Kosovën prap me sërbe, që rrëmbehen pas budallallëqeve, e do të lehtësohej para së gjithash populli, sepse ai megjithatë ndjen se me Kosovën gjërat po rrëshqasin keq e më keq drejt luftës. Ne tashmë flasim mbi luftën. Në Sërbi tashmë flitet mbi luftën. Populli këtë e di.

E populli po ashtu e di se, po erdhi te lufta qytetare ose e vërtetë, nuk do të vdesin ata që shkojnë nëpër kafene dhe këndojnë me shajkaça e kokarda në kokë, po do të vdesin fëmijët që gjithmonë vdesin nëpër luftëra. Prandaj, besoj se fjalët e tilla do të sillnin lehtësim, por kjo tash

—
Duke i njohur shqiptarët si popull krenar, jam i bindur se ata – po të mos u hynim në hak, po të mos ishim tani armiq të vërtetë me ta – jo vetëm që do të na e ruanin atë trashëgimi të shenjtë, por ndoshta do të mund të gjindej zgjidhje tjetër, ndonjë enklavë, ndonjë oazë, e tipit të Malit të Shenjtë.

ka shkuar aq larg, sa është vështirë të kuptohet. Por, ashtu duhet të përfundojë, ndryshe s'ka. Kjo që bën Milošević-i tash në Kosovë është e pashpresë, sepse ai para së gjithash nuk bën asgjë; ai vetëm rrah dhe e shpie policinë. Kështu nuk kemi perspektivë.

Por, a nuk është fjalimi i fundit i Milošević-it, i cili është shumë pajtimtar, kthesë kah ky lloj i zgjidhjes?

Në qoftë kjo kthesë drejt këtij lloji të zgjidhjes – ai nuk është njeriu që mund ta bëjë. Ai më atje nuk ka çka të kërkojë dhe ai këtë e di edhe vetë. Fjalimi është vërtet enigmatik, nuk do të dija ta shpjegoja, mbase është i vetëdijshëm se politika e tij ka dështuar, ose ndoshta vetëm po taktizon lidhur me ndonjë lloj negociate të mëtejme në Jugosllavi. Është derdhë gjak, njeriu që lejoj të derdhet gjak dhe i cili vazhdimisht ka shkaktuar gjakderdhje edhe më të madhe, nuk mundet tash ta zgjasë ndonjë dorë pajtimi. Ai do të duhej medoemos ta lexonte Slobodan Jovanović-in që të mund ta shihte krejt farsën e betejave politike sërbe dhe të atyre që Jovanović-i i quante njerëz të vegjël të mëdhenj. Sërbia edhe para tij ka pasur njerëz të vegjël që ishin vënë në pozitë të silleshin si të mëdhenj, por nuk mundeshin.

Kohërat e tilla nuk u përshtaten njerëzve të arsyeshëm, ndërkohë nevoja për ta është edhe më e madhe. Thatë se intelektualët në këtë kuptim nuk u dëshmuar, dhe kjo është e përbashkëta e të gjitha mjediseve tona. A ekziston, sipas jush, në Sëربي ndonjë fuqi intelektuale që do të mund ta merrte përgjegjësinë mbi vete dhe të ofronte zgjidhje paqësore?

Silleme në qark bashkëmendimtarësh të cilët u manifestuan që ç'ke me të, por ne jemi pakicë. Duke shkruar letër para tre vjetësh, gabova, sepse me tërë tonin e saj tregova që llogaris në inteligjencën beogradase. E ja, Mirko Kovač-it ia çanë kokën, gati sa nuk vdiq, para tij Pekić-i hëngri

dajak, kurse më parë e rrahën Mićunović-in – vendi im është dhunues, në nivel të princit Miloš, i cili i rrahte kryesisht njerëzit e shkolluar – dhe askush as zërin nuk e ngriste. Kjo është diçka që nuk shpjegohet dot. Të gjithë e dimë se intelektualët varen nga qeveria në mënyra të ndryshme, por ky lloj plogështie nuk mund të pranohet.

Jeni të prirur drejt pesimizmit?

Optimizmi dhe pesimizmi këmbehen. Optimizmi reduktohet në atë se megjithatë çdo gjë do të përfundojë me bërthitje dhe këndim por pa të shtëna, e pesimizmi në atë se lufta nuk do të mund të shmanget. Pesimizmi në lidhje me mjedisin e Sërbisë reduktohet në atë se ne në fund të fundit me politikën e Milošević-it do të gjendemi në minimumin e minimumit. Se vërtet do të përfundojmë si pashallëk i Beogradit. Me Vojvodinën nuk po shkon dhe nuk do të shkojë siç mendon ai, Kosova është jashtë mundësisë së shqyrtimit, me Malin e Zi nuk do të shkojë me të tijën, dhe ne do të gjendemi në minimumin kombëtar. Milošević-i do të jetë fajtor për katastrofën nacionale, po e nënvizoj: nacionale. A dini, jam në situatë të çuditshme qyshse po zgjat beteja ime kundër nacionalizmit; gjithnjë e më shumë i ndjej dofarë nxitjesh të brendshme nacionaliste, gjithnjë e më shumë brengosem për fatin e kombit tim, gjithnjë e më shumë jam i vetëdijshëm për tragjedinë e tij. E ndjej

Jam në situatë të çuditshme qyshse po zgjat beteja ime kundër nacionalizmit; gjithnjë e më shumë i ndjej dofarë nxitjesh të brendshme nacionaliste, gjithnjë e më shumë brengosem për fatin e kombit tim, gjithnjë e më shumë jam i vetëdijshëm për tragjedinë e tij. E ndjej një lloj të vuajtjes, të vuajtjes për shkak të asaj që kombi im sërb sot e pranon në shpatullat e veta, dhe që në thelb ia ngarkojnë politikanët meskinë agresivë.

një lloj të vuajtjes, të vuajtjes për shkak të asaj që kombi im sërë sot e pranon në shpatullat e veta, dhe që në thelb ia ngarkojnë politikanët meskinë agresivë.

Ju me letrën tuaj deshët ta tundnit kombin tuaj. Nuk ia dolët. Pyetja e fundit: a mendoni se populli sërë është tundur sado pak nga të gjitha këto që i kanë ndodhë kohët e fundit?

Kur thoni se është pyetja e fundit, atëherë unë duhet ta jap edhe përgjigjen e fundit. Tash një kohë të gjatë po mendohem mbi këtë, por duhen shtrënguar dhëmbët dhe mbledhë guximi për ta thënë publikisht: kam frikë se mos zhdehja e kombit sërë do të fillojë vetëm pas ndonjë katastrofe. Ndonjë katastrofe sërë. Nuk mendoj më se çmenduritë e një politike të mbrapshtë sërë, në të vërtetë të një politike të Milošević-it – se s'dua ta lidh me sërëbët; fundja, kam të drejtë edhe të bëj pyetje nëse është sërë i vërtetë ose jo – mund ta hedhin krejt Jugosllavinë në kaos. Por, që mund t'ia bëjnë këtë Sërbisë, nuk dyshoj; Sërbia mund të shtyhet në luftë civile me shqiptarët, ose madje edhe në luftë me shqiptarët në përgjithësi. E kjo është tmerruese. Këto janë perspektiva frikësuese, por kam frikë se mos kjo është metoda e vetme e zhdehjes. Vlerësojeni ju a është kjo drastike për publikim... Megjithatë, le të mos mbetet pa u thënë se, në fund të fundit, nuk mund të heshtet më.

Fragmente nga intervista “Prokletstvo nedovršenih istorija” (Mallkimi i historive të pambaruara) realizuar nga Milka Tadić, botuar në ‘Monitor’, 1 shkurt 1991, Podgoricë:

A nuk e treguan pikërisht zgjedhjet në Sërbi, pastaj edhe në Mal të Zi, se ai shteg, nga kolektivja kah individualja, nga masa gjer te qytetari, mbi të cilin flisni ju, ende nuk është kaluar?

Opozita e pati bërë edhe gabimin që nuk e pati përmendë Kosovën gjatë fushatës parazgjedhore. Ajo nuk mund të kalohet në heshtje, dhe nga Kosova nuk mund të iket si nga ndonjë i krisur i familjes. Në të vërtetë, tani të gjithë po heshtin. Edhe pozita, edhe opozita. As Milošević-i nuk po e përmend më Kosovën, sikur të jenë thënë të gjitha, sikur të kenë resh-tur shpërnguljet. E natyrisht, asgjë nuk është thënë. Ushtria dhe policia e mbajnë një paqe, sa për sy e faqe, por askush nuk ofron program, program racional nacional. Kosova mund të zgjidhet në dy mënyra – ose të përgatitemi për luftë, ose të merremi vesh disi përmes marrëveshjes. Nuk mund të heshtim më, se koha nuk pret. Ndonjëherë kam frikë se në Kosovë është vonë edhe për republikë. T’jua them të drejtën, nëse duhet të jetoj në njëfarë Sërbie

—
Ndonjëherë kam frikë se në Kosovë është vonë edhe për republikë. T’jua them të drejtën, nëse duhet të jetoj në njëfarë Sërbie të madhe e cila do t’i përngjante Lindjes së Mesme, ose në një Sërbi të vogël, e cila do t’i ngjante Zvicrës, gjithmonë më parë do ta zgjidhja këtë të dytën.

të madhe e cila do t'i përngjante Lindjes së Mesme, ose në një Sërbi të vogël, e cila do t'i ngjante Zvicrës, gjithmonë më parë do ta zgjidhja këtë të dytën. Prandaj, në mos mundtë të sjellë zgjidhje opozita, ajo së paku do të duhej të bënte pyetje guximshëm, por ajo nuk po bën asgjë, së paku kur është fjala për Kosovën.

Shoqata për Iniciativë Demokratike Jugosllave [UJDI] bëri pyetje dhe ofroi dialog, para disa muajsh.

Po, anëtarët e UJDI-t bënin pyetje, ata janë disa njerëz mahnitës. Mu për këtë arsye janë të ndarë në masë bukur të madhe nga një pjesë dërmuese e opozitës së këtushme. Mendoj se madje edhe ata në moment të fundit u tërhoqën, sepse e kuptuan se kushdo që e përmend Kosovën do t'i humbasë edhe ata pak votues që i ka. Ka pasur, përpos tyre, të tjerë njerëz guximtarë. Përfaqësuesi i të gjelbërve, Dragan Jovanović, pati thënë: “E di që do të humbas votues, por jam i detyruar të flas rreth Kosovës, rreth ekologjisë së saj. Nuk di se a dihet shumë rreth asaj tezës se Milošević-i është përfaqësues dheekspontent i drejtpërdrejtë i importuesit të teknologjive ndotëse që po vendosen në Kosovë”. Dhe vërtet, termocentralet e Kosovës janë tmerruese. Sjellin shira acidikë dhe e shkatërrojnë mjedisin. Përpos Dragan Jovanović-it, edhe Nenad Čanak-u ka folur rreth Kosovës. Por, nuk ka marrëveshje që bazohet në këta zëra të vetmuar, sikur të mos i kishte ndier kush. Ajo të cilës i druham më së shumti është se në Sërbi do të vijë një apati shpirtërore.

Fragmente nga intervista “Ne po ikim vazhdimisht prej Kosovës”, realizuar nga Agim Zogaj, botuar në ‘Zëri’, 6 prill 1991, Prishtinë:

Dje në mitingun të cilin e organizoi opozita sërbe e dëgjova popullin duke brohoritur ‘Slobo-Staline’ dhe m’u kujtua letra ime që ma përmendët, kur për herë të parë e kisha përdorë publikisht fjalën ‘stalinizëm’ për politikën aktuale. Tash, e vërteta se po jetojmë nën një regjim tiranik, nën një regjim të një njeriu për të cilin nuk vlen të flitet, ka arritë edhe te pjesët tjera të njerëzve. Regjimi i tij mund të quhet stalinist, profashist, por edhe populist. Në esencë fjala është për një dukuri të re të nemur, për të cilën historia do ta thotë fjalën e vet. Sa i përket ideologjisë, është e vështirë të flitet këtu për ndonjë ideologji, sepse në politikën e tij tiranike nuk ka ide, aty ka vetëm ide fikse, ka ide të çmendura, e jo ide të vërteta. Unë madje më parë do të kisha thënë se fjala është për iluzionet, mashtrimet, lajthitjet e mëdha të një regjimi të tillë dhe të njeriut i cili është në krye të tij, pra për lajthitjet e Milošević-it... Milošević-i qysh

Milošević-i neve sërbeve na ka futë në borxh me të gjithë popujt, pra edhe me ju shqiptarët [...] Ai jo vetëm se do të jetë i shënuar me shkronja të zeza në historinë tonë sërbe, por edhe do të bartë përgjegjësi të madhe në vete, e cila do të jetë ndoshta edhe penale. Nuk besoj se ai mund ta përfundojë jetën e vet e të mos ulet në bankën e të akuzuarve. Ai ka për t’u përgjigjur para shumë popujve, duhet t’ju përgjigjet juve shqiptarëve për jetët e vrara, për jetën e fëmijëve tuaj...

sot është i urryer, ai e ka shatërruar krejt Jugosllavinë, neve sërbeve na ka futë në borxh me të gjithë popujt, pra edhe me ju shqiptarët [...] Ky njeri jo vetëm se do të jetë i shënuar me shkronja të zeza në historinë tonë sërbe, por edhe do të bartë përgjegjësi të madhe në vete, e cila do të jetë ndoshta edhe penale. Nuk besoj se ai mund ta përfundojë jetën e vet e të mos ulet në bankën e të akuzuarve. Ai ka për t'u përgjigjur para shumë popujve, duhet t'ju përgjigjet juve shqiptarëve për jetët e vrara, për jetën e fëmijëve tuaj... Unë nuk mund të them se ndjej satisfaksion me letrën e shkruar asokohe, por e ndjej një qetësi shpirtërore dhe personale si qytetar, sepse e kam kuptuar dhe kam reaguar i pari ndaj politikës së tillë.

Është e vërtetë se këtu, në këtë lugën e djallit, hyjnë shumë faktorë, mirëpo politika memorandumiane ishte dhe mbeti kryesorja. Milošević-i nuk ka ideologji të vet, ai po e realizon Memorandumin e Akademisë së Shkencave dhe të Arteve të Sërbisë, pra atë që e ka mësuar prej intelektualëve sërbe djathtistë ekstremë. De facto, ai Memorandum është edhe programi i aksionit të tij, ai është Bibla e Milošević-it.

Ndërkaq, dihet se Memorandumi nuk është paraqitur përnjëherë e as befasisht, ai është përgatitur mirë e mirë.

Pra, ne prej Kosovës po ikim ngadalë. Arsyet e lëshimit të Kosovës janë të ndryshme, të shumta dhe komplekse. Një prej arsyeve është gjithsesi edhe kalimi ynë në pjesët më të pasura. Ne jemi sot të lidhur me Kosovën vetëm përmes kujtimeve, vetëm përmes përmendoreve historike.

Ju lusim të na e paraqitni pikëpamjen tuaj kur është fjala te interesi sërb mbi Kosovën?

Të dy degët e familjes prej babës dhe prej nanës i kam nga Kosova. Ndërsa të parët janë shkëputur nga Kosova kah fundi i shekullit 18, këta të dytët Kosovën e lëshuan kah mesi i shekullit të kaluar. Pra, ne prej Kosovës po ikim ngadalë. Arsyet e lëshimit të Kosovës janë të ndryshme,

të shumta dhe komplekse. Një prej arsyeve është gjithsesi edhe kalimi ynë në pjesët më të pasura. Ne jemi sot të lidhur me Kosovën vetëm përmes kujtimeve, vetëm përmes përmendoreve historike. Në sferën e sentimentalizmit janë të mbështetur interesat tanë për disa dhjetra përmendore historike që do të jenë atje ku janë, pavarësisht se si do të duket harta e ardhmërisë. Unë nuk besoj se situata demografike do të ndërrojë në favor të popullit serb. Kjo për arsye se, siç thashë, prej Kosovës po shpërngulemi sistematikisht. Në vitet e '50-ta sikur të kishte ardhë për të jetuar në Kosovë Dobrica Ćosić-i, sigurisht do të vijë edhe unë, pra edhe shumë të tjerë. Mirëpo, atëherë askush nuk ka dashur të jetojë në Kosovë dhe kjo do të thotë se ne vetvetiu jemi pajtuar që Kosovën ta lëshojmë. Ne nuk kemi të drejtë të ankojemi pse është ndërruar situata demografike. Interesi ynë nacional është që me ju shqiptarët të jemi miq dhe që në Kosovë ta mbajmë atë pjesë të popullatës serbe nëse dëshiron të jetojë atje, e po ashtu që përmendoret tona të jenë në shtëpinë e miqve.

Ne nuk kemi të drejtë të ankojemi pse është ndërruar situata demografike. Interesi ynë nacional është që me ju shqiptarët të jemi miq dhe që në Kosovë ta mbajmë atë pjesë të popullatës serbe nëse dëshiron të jetojë atje, e po ashtu që përmendoret tona të jenë në shtëpinë e miqve.

Megjithatë si mendohet të shkohet në Evropë me politikën e dhunës dhe të gjakut, me injorimin e mbi tre milionë shqiptarëve në këtë vend?

Mendoj se ne serbët duhet t'ju falenderojmë juve shqiptarëve për durimin e madh, madje unë, si njeri me përvojë, mendoj se edhe nënat serbe duhet t'ju falënderojnë që po duroni e po e heshtni gjithë këtë tmerr, sepse vetëm po të tregonit se çka mundeni, atëherë do të ndizej...

Besoj në informacionet që po m'i jepni për gjendjen aktuale në Kosovë, bile për këtë më ka folë edhe një milic sërb, të cilin – sa isha në fshatin Popović ku e kisha atelienë – e kisha fqinj dhe bisedonim. Ai më thoshte: 'Ju nuk dini se çka po bëjnë milicët tanë nëpër Kosovë'.

Besoj në informacionet që po m'i jepni për gjendjen aktuale në Kosovë, bile për këtë më ka folë edhe një milic sërb, të cilin – sa isha në fshatin Popović ku e kisha atelienë – e kisha fqinj dhe bisedonim. Ai më thoshte: 'Ju nuk dini se çka po bëjnë milicët tanë nëpër Kosovë'. Unë po pres që Milošević-in ta largojmë nga skena politike dhe do të deklarohem në mënyrë edhe më decisive rreth Kosovës. Ne sërëbët duhet ta themi të vërtetën për Kosovën. Mirëpo, erdhi rasti dhe e pamë edhe në Beograd se çka mund të bëjë kjo milici, kjo dhunë, dhe prandaj po pyesim: nëse kështu bëjnë në mes të Beogradit,

po çfarë bëjnë në Kosovë? Kjo është një politikë e nemur! Milošević-i është armiku më i madh i popullit sërb dhe ne nesër do t'i kemi duart të lidhura për bisedime me këdo qoftë.

Çka mendoni, a thua ekziston mundësia e marrëveshjes së fshehtë mes Tuđman-it dhe Milošević-it, në dëm dhe të drejtave dhe interesave të shqiptarëve?

Okupimin e Kosovës Milošević-i nuk mund ta realizojë dhe ta mbajë pa përkrahjen e heshtur të Jugosllavisë, kështu që marrëveshja e tyre eventuale do të shkonte në dëm të të gjithëve, pra edhe në dëm të shqiptarëve. Në momentin kur ta heqim nga pushteti Milošević-in do të duhej të formohej një grupim i ri i partive politike [...] Në situatën e tillë neve do të na mungojë një parti liberale, parti e majtë qytetare – intelektuale, e cila të gjitha këto çështje do t'i shikonte nga një dimension racional europian. Kosova atëherë do të hyjë në bashkësinë e gjerë, ashtu si qytetarët e saj do të pranojnë. Natyrisht se politika e

deritashme e Milošević-it e ka defaktorizuar një bisedë të tillë. Ne tash duhet të bisedojmë me njerëzit e Kosovës të cilëve ua kemi vrarë fëmijët... Pra, si të bisedojmë?

Pas qëndrimit të tillë sërbo-jugosllav ndaj çështjes shqiptare, populli shqiptar është gjetë para situatës së re që të përcaktohet edhe për variantin e bashkimit kombëtar me shtetin amë. Çka mund të na thoni lidhur me këtë?

Është e vështirë të thuhet se shqiptarët nuk kanë të drejtë në bashkim, nëse edhe të tjerët e kanë këtë të drejtë. Edhe ne sërëbët jemi bashkuar me sërëbët e Vojvodinës, kur sërëbët nuk ishin shumicë. Pra, dëshira e tillë për bashkim është e drejtë legjitime. Unë madje edhe më tej mendoj se në një kombinim evropian të KEBS-it kjo mund të realizohet edhe pa ndryshimin e kufijve. Ne duhet ta llogarisim edhe Shqipërinë si një bashkësi vëllazërore në Ballkan.

Është e vështirë të thuhet se shqiptarët nuk kanë të drejtë në bashkim, nëse edhe të tjerët e kanë këtë të drejtë. Edhe ne sërëbët jemi bashkuar me sërëbët e Vojvodinës, kur sërëbët nuk ishin shumicë. Pra, dëshira e tillë për bashkim është e drejtë legjitime.

Para vetes e keni një numër të revistës sonë të shtatorit të vitit të kaluar ku kemi botuar me titull “Ekspozita e tmerrit” fotografitë e 74 shqiptarëve të vrarë nga policia sërbe në periudhën mars 1989 - mars 1990. Ju lusim që si humanist dhe intelektual sërëb të cilin e respekton populli shqiptar të komentoni këtë pamje tragjike.

Komenti im është tragjik, jam tmerruar prej pamjeve të tilla... Unë e kam ditë menjëherë të vërtetën për numrin e të vrarëve, mirëpo numri është vetëm kuptim abstrakt. Kur t'i shikoni fizionomitë tragjike të këtyre shqiptarëve të vrarë, kur t'i shikoni fëmijët dhe fatet e familjeve

—
Kur t'i shikoni fizionomitë
tragjike të këtyre
shqiptarëve të vrarë,
kur t'i shikoni fëmijët
dhe fatet e familjeve
shqiptare, ky është
tmerr... gjithë këtë tmerr
ia ka vënë në shpirt
popullit tim një kriminel
i cili quhet Slobodan
Milošević.

shqiptare, ky është tmerr... gjithë këtë
tmerr ia ka vënë në shpirt popullit tim një
kriminel i cili quhet Slobodan Milošević,
të cilit tash po i brohorasin: vrasës,
vrasës! Do të ishte mirë që njerëzit të
cilët demonstrojnë kundër Milošević-it ta
shohin këtë fotografi, këto pamje tragjike,
këto vrasje...

Fragmente nga intervista “Sërbia do të largohet nga Kosova”, realizuar nga Agim Zogaj, botuar në ‘Zëri’, 19 tetor 1991, Prishtinë:

Ju jepni një fije shprese se mund të zhvillohen edhe ndryshe ngjarjet, në kontekstin e vetëdijesimit të popullit sërb. A ka gjasa që kjo të ndodhë edhe në raport me Kosovën?

Mendoj se vetëdijesimi për çështjen e Kosovës herëdokur duhet të vijë në shprehje. Aktualisht, siç po e shihni, Kosova nuk po përmendet, Kosova nuk ekziston, askush nuk po e përmend, sikur ajo të ishte në Hënë... Milošević-i ka ardhur në pushtet kinse në emër të asaj se diçka do të bëjë me Kosovën, por po shihet se nuk mund të bëjë asgjë. Mirëpo, tash po e mban njëfarë baraspeshe me polici, me represion e dhunë. Por, në Kosovë herëdokur do të shpërthejë. Mua me këtë rast më duhet ta kritikoj edhe opozitën sërbe, e cila në rastin e Kosovës nuk po bën zë.

Ne duhet t’i themi popullit sërb se çka do të ndodhë me Kosovën. Ne duhet t’i themi se atje 90% janë shqiptarë, se atje ne nuk mund të jemi ashtu si e kemi paramenduar në shekullin e kaluar. Të gjithë e dinë këtë, por nuk kanë forcë e guxim ta thonë.

Ne duhet t’i themi popullit sërb se çka do të ndodhë me Kosovën. Ne duhet t’i themi se atje 90% janë shqiptarë, se atje ne nuk mund të jemi ashtu si e kemi paramenduar në shekullin e kaluar. Të gjithë e dinë këtë, por nuk kanë forcë e guxim ta thonë.

Sipas mendimit tuaj, kush mund të jetë ai që sot apo nesër këtë do të mund ta deklarojë?

Ai do të duhej të ishte një De Gaulle sërb, por ne nuk kemi njeri të tillë, njeri me autoritet, i cili do të dalë dhe me guxim të thotë: kjo nuk bën dhe - lamtumirë! Shikoni çfarë kërkohet për Krajinën në Kroaci? Autonomi, e drejtë për shkëputje, ndërkaq askush këtë nuk e përmend edhe për Kosovën.

A thua, atëherë, pas tërë kësaj, dikush në këtë vend do ta kuptojë pa hile se në çfarë mundimesh ishin dhe janë shqiptarët e pambrojtur tash dhjetë vjet?

Mendoj se as sot nuk e dinë njerëzit këtë. Për herë të parë kanë pasur rastin të dinë diçka për këtë kur tanket dolën në rrugët e Beogradit. Është numër i vogël i njerëzve të cilët e dinë këtë, por heshtin, nuk guxojnë të flasin, janë pakicë... Sot nuk është e lehtë të thuhet se je sërb dhe se ky fakt i hidhur është i tmerrshëm.

A mendoni se në Kosovë mund të nisë lufta?

Ne, mendoj në rrethin e miqve të mi intimë, ju jemi shumë mirënjohës që nuk po e nisni luftën, që po duroni dhe po pritni. Por, edhe ne e dimë se kjo nuk mund të zgjasë shumë.

Nëse në Kosovë do të fillojë lufta, atëherë ajo nuk do të zhvillohet sikurse në Kroaci, pikërisht për shkak të specifikave që ka Kosova. Në Kosovë shqiptarët janë shumicë, kurse sërbët pakicë. Ju po thoni se nuk keni armë, por ta dini se në rast lufte përnjëherë gjenden armët, gjenden ata të cilët ju furnizojnë me armë... Mirëpo, ne, mendoj në rrethin e miqve të mi intimë, ju jemi shumë mirënjohës që nuk po e nisni

luftën, që po duroni dhe po pritni. Por, edhe ne e dimë se kjo nuk mund të zgjasë shumë.

A thua përnjëmend pushteti sërb dhe opozita mendojnë se do të mund ta mbajnë Kosovën me dhunë e me okupim?

Shikoni, nëse mendojnë seriozisht ashtu, atëherë janë budallenj absolutë... Përshtëndetini shumë shqiptarët, përshtëndetini nxënësit që nuk mund të shkojnë në shkollë dhe u thoni se megjithatë ka edhe sërbe që janë në anën tuaj, dhe që nuk mund ta pranojnë këtë padrejtësi!

—
Përshtëndetini shumë shqiptarët, përshtëndetini nxënësit që nuk mund të shkojnë në shkollë dhe u thoni se megjithatë ka edhe sërbe që janë në anën tuaj, dhe që nuk mund ta pranojnë këtë padrejtësi!

Bogdan Bogdanović “Përshëndetje të përzemërta për zgjedhjet e lira në Kosovë”, 30 maj 1992, ‘Zëri’, Prishtinë:

Me simpati të madhe kam përcjellë zgjedhjet tuaja të lira shumëpartiake. Këtë po e them me sinqeritet, sepse mendoj se ajo që sot është e mirë për shqiptarët, është edhe për popullin sërb, e këtu mendoj për marrëdhëniet miqësore shqiptaro-sërbe. Jam i bindur se zgjedhjet e lira në Kosovë do të kenë efekte pozitive, dhe se paraqesin një fakt, i cili në asnjë mënyrë nuk mund të kontestohet e aq më pak të mos merret parasysh. Zgjedhjet e lira në Kosovë do të kenë edhe rëndësinë ndërkombëtare dhe ky fakt gjithsesi flet për peshën dhe rëndësinë e tyre. Unë nuk mund të parashoh se si do të rrjedhin ngjarjet më tutje, por duke shpresuar në të mirë për të gjithë, po ju dërgoj përshëndetje të përzemërta, popull shqiptar, në lidhje me zgjedhjet tuaja të lira, të cilat kaluan në mënyrë dinjitoze dhe ishin të organizuara për mrekulli.

Fragmente nga intervista “Podsticaji uspaljene mašte” (Nxitjet e imagjinatës së përflakur) e realizuar nga Milan Milošević, botuar në ‘Vreme’, 24 Gusht 1992, Beograd:

Në librin tuaj “Mrtvoudice” (Nyjet e pazgjidhshme), patët shkruar se Sërbia në lindje, Sërbia në margjina të qytetërimit, është në të vërtetë e lodhur nga qytetërimi të cilin as që e ka prekur...

Kam frikë se po rritet diçka më e keqe se çkado, po rritet një model i errësirës, po rritet një model i Sërbisë jolaike, i Sërbisë klerike, i një errësire mbi errësira, e kam fjalën për sulmin e teokracisë ndaj secularitetit të kulturës sërbë. Një ditë, kur të vijë ky moment i vështirë, e ai po vjen, kur të flasim mbi katastrofën kombëtare sërbë, kur ta pyesim veten se kush është përgjegjës dhe si ndodhi që u bëmë kombi i fundit në Evropë i rrethuar nga gjithë ata armiq dhe aq i urryer, atëherë shumë koka nga Akademia do të gjenden në bankën e të akuzuarit, kuptohet nëse arrijnë të jetojnë deri atëherë. Kush na i vrau fëmijët? Kush është ky demon që na solli këtu?

—
Kur të flasim mbi katastrofën kombëtare sërbë, kur ta pyesim veten se kush është përgjegjës dhe si ndodhi që u bëmë kombi i fundit në Evropë i rrethuar nga gjithë ata armiq dhe aq i urryer, atëherë shumë koka nga Akademia do të gjenden në bankën e të akuzuarit, kuptohet nëse arrijnë të jetojnë deri atëherë.

Ćosić-i thotë “fatkeqësia e madhe”.

Ai shijues i lezetit të hidhtësisë sëërbe, ai degustues i kohës së ligë, sikur e ka vajtoren në vetvete. E pata vënë re këtë gjë në Plevle, ishte i lodhur dhe disi i kërrusur... Nuk më pëlqen kur shoh se shoku im duket ashtu i rraskapitur.

Keni qenë shokë ju dhe Ćosić-i?

Prej të gjithë atyre, me Dobricën jam shoqëruar më së shumti. Përpiqesha t’ia mësoja ndonjë gjë, por s’ishte punë që bëhej... Ne e donim, pati ardhë si një fshatarak i vogël, i mbathur me opinga, e quanin “gexha” [fshatar i pashkollë], dhe atij nuk i prishte punë ajo nofkë. Filloi ta kundërshtonte vetëm më vonë. Njëherë gjatë drekës, im atë na tha, “Fëmijë! Këtë e thirrin ‘gexha’! Populli nuk i vë nofkat rastësisht. Do të shohim se çka do të thotë kjo”.

Si ju duket tash ai, si shef i shtetit?

Për një moment mendova se shefi i nderuar i shtetit tim, që ende nuk është imi, dhe të cilin fëmijët e quajnë Gexhistan, kishte përjetuar rilindje morale. Pas dërdëllitjeve të para të tij mbi rilindjen, e pashë se nuk kishte pengesa morale. Ai absolutisht nuk konsideron se ka ndihmuar shumë që të bëhet diçka kaq e shëmtuar. Pastaj kisha frikë se mos bëhet kryetar i luftës.

Përfundimisht i këputët lidhjet me Akademinë më 1981?

Nga kjo shoqatë kam kujtime që më mendojnë. Mendoja se do të mund të flisnim mbi gjëra serioze. E kuptova se atje, posaçërisht në departamentin e artit, nuk kanë lidhje me filozofi, arkitekturë, qytet, histori, kurse mosardhjen në mbledhje e regjistrin... Prej tyre u shkëputa

lehtë; një mik më pati thënë se në një intervistë e kisha përshkruar atë atmosferë në mënyrë paksa suiftiane. Pastaj nuk më dukej se e kisha më vendin aty, kurse ata edhe më tej më konsideronin anëtar korrespondent. Më mbajtën për të mos dalë që dikush e kishte lëshuar Akademinë. Madje edhe dofarë të hollash m'i dërgonin, por unë i ktheja rregullisht. Doja madje të kërkoja ndihmë nga Këshilli për të Drejtat e Njeriut. Supozoj se do t'ia dilja ta lëshoja manastirin, me pak fat ndoshta do t'ia dilja të ikja, po të isha femër, edhe nga bordeli në Lindje të Afërme, kurse nga Akademia nuk mundesha, sepse prej saj nuk ka dalë njeri.

Ç'është në të vërtetë Akademia?

Ka kaluar koha e akademive. Donin të ishin faktorë të mëdhenj në shoqëri, e pastaj ajo shumë shpejt gufoi në dëshirë për pushtet. Kishin njëfarë përralle të përpunuar mbi misionin e vet. Kjo do të ishte në rregull po të kishin ide politike, por çdo gjë shkoi mbrapsht. Ato që janë në Memorandum i kisha dëgjuar me mijëra herë më parë. Thoshin se Akademia i nevojitet vetëm një herë kombit të vet. E pra, u nevojit tani dhe shih çka bëri. Disa thonë se madje kishin planifikuar, e kjo më duket krejt e besueshme, se i kishin pasë dofarë këshillësh për demografi, dhe se madje e kishin llogaritur sa sërbë mund t'i flijojnë për çlirimin e viseve perëndimore pa e rrezikuar qenien biologjike të kombit sërb. Nuk di se a e kanë arritur atë shifër, por e shoh, sa u përket sërbeve në Kroaci, se ia kanë dalë asaj që nuk ia doli Ante Pavelić.

A ka mundur të parashihet se çdo gjë do të përfundojë kaq tragjikisht?

E kisha njëfarë intuite profetike. Për përmendoren në Čačak erdha deri te disa shtazë që kafshojnë. Erdha në përfundim se bisha gjendet brenda nesh. Kur e mbarova përmendoren në Vukovar, e vizatova qytetin e

shkallmimit. Ç'është më e keqja, kam frikë që as vetë nuk e kuptoj se sa e tmerrshme është kjo.

Çka është “historia e sëmundjes”?

Në Sërbi, e besoj edhe në pjesë të tjera të hapësirës së dikurshme jugosllave, antikosmopolitët e sotëm më të rryer, të konvertuarit e fesë, pra edhe fanatikët e racizmit, rrodhën nga radhët dogmatike komuniste. Në fund të fundit, Memorandumin e shkruan akademikët ish-komunistë, pa përjashtim. Mua në fillim kjo më argëtonte, i shikoja dredhitë ndërmjet Akademisë dhe Komitetit Qendror dhe mendoja se edhe aty ishte fjala për dredhi. Pastaj e pashë se kjo gjë kishte pas qenë me “vetiniciativë”. Jam i prirë të besoj se përpiluesit e Memorandumit tinëzisht shpresonin se do t'i qëllonin mendimet e fshehta të shokëve të Komitetit Qendror të atëhershëm të Sërbisë. Ndërkaq, gjërat shkuan tepër larg, thënë më mirë, tashmë ishin duke u rrokullisë tatëpjetë me të madhe.

Milošević-i nuk mori dot guximin që ta përvetësonte publikisht Memorandumin, por së shpejti filloi ta zbatojë, me zellin e një nxënësi të vogël... Pra, cili është më monstruoz: Frankenstein-i apo krijuesi i tij?

Sot flasim rreth asaj se si filloi finalja.

Gremisja filloi me ardhjen e Milošević-it. Përcaktimi i fajit shpirtëror është më i vështirë, por edhe më i rëndësishëm. Sepse, devijimi i mendimit, që e solli një Milošević, mund ta sjellë një Milošević të ri brenda një brezi a dy.

Mënyra më e sigurt, gjatë shqyrtimit të shkaqeve më të thella, është nisja nga fakti famëkeq se paranojat kombëtare, të paktën këto në Ballkan, bazohen para së gjithash në nxitjen e imagjinatës së përfllakur. Marrja e historisë nëpër dorë në mënyrë joobjektive dhe të padijshme, e nxit historinë e rreme, ndërtimi i pamjeve fantomike të madhështisë së

dikurshme dhe mossukseseve të imponuara shpie te gjurmimi i padrejtësive historike dhe i kompleteve botërore.

Romanet e Dobrica Ćosić-it mbi luftën ka vite që përgatisin gjendje frymësh që do ta sjellë Memorandumin dhe, për pasojë, heroizmat e sotëm pushtues, por kam frikë, edhe gjakderdhjet që i shoqërojnë.

Memorandumi e përmend jugosllavizmin, ndërkaq konsiderohet frymëzim i nacionalizmit shtetëror në Sërbi?

Ky është jugosllavizëm i tipit Ranoković-ian, ose i tipit të Pera Živković-it, i cili Jugosllavinë e sheh si Sërbi të zgjeruar. Ideja e të gjithë sërbeve në një shtet, ose gati e të gjithëve, bash sikurse edhe ajo e gjithë kroatëve, ose e gjithë shqiptarëve, ka mundur të jetë zgjidhje racionale në kornizat e një konfederate shumëkombëshe, me sistem të ndërlkuar të varësisë dhe ndërvarësisë. Por, meqë sot jemi larg, më larg se kurdoherë, që të mendojmë mbi ndonjë bashkësi mbikombëtare ballkanike ose buzëdanubiane, duhet të mbështetemi në atë që ekziston: do të ketë kufij dhe, fatkeqësisht, thënë shprehimisht, shtetthe të vogla kombëtare.

Të gjitha utopitë janë të vendosura nëpër ujdhesa; disa ishin në mjegull të përjetshme që të mos gjendeshin nga udhëtarët. Për dallim nga ju të rinjtë që nuk keni kohë për qasje kritike, pozita ime është më e vështirë: unë jam njeri pa atdhe. Kam frikë nga vendosja e mureve të reja, si nga pala kroate, ashtu edhe nga ajo sërbe. Në Sërbinë e vogël, të cilës tani i thurim lavde, intelektualit ka qenë i

Ky nacionalizëm i ri nuk ka kurrfarë faktorësh stabilizues, nuk ka kulturë të vërtetë kombëtare, nuk ka as thërime të mençurisë së shijes qytetare, e cila megjithatë e di se ku duhet filluar, e ku duhet ndalë, qoftë edhe në çastet e më të madhit ekzaltim. I gjithë nacionalizmi ynë është pa stil.

ngushtuar. Në ditë të kthjellët mund të shihej nga Kalemegdani e tërë Sërbia, deri te Mačkov kamen [Guri i macës]. Duhet parë pak boheminë tonë. Ne më vonë qemë mësuar të jetonim në një hapësirë relativisht të madhe.

A është i pakthyeshëm procesi i sotëm i rrënimit?

Ky nacionalizëm i ri nuk ka kurrfarë faktorësh stabilizues, nuk ka kulturë të vërtetë kombëtare, nuk ka as thërrime të mençurisë së shijes qytet-are, e cila megjithatë e di se ku duhet filluar, e ku duhet ndalë, qoftë edhe në çastet e më të madhit ekzaltim. I gjithë nacionalizmi ynë është pa stil.

Fragmente nga intervista “Ç’do të bëja po të isha Ibrahim Rugova”, realizuar nga Adem Demaçi, botuar në ‘Forum’, 13 dhjetor 1993, Prishtinë:

Ne kemi jetuar në këtë hapësirë së bashku edhe para se të formoheshin shtetet kombëtare. Dhe kemi jetuar pak a shumë mirë. Edhe Beogradi ishte dikur qytet multietnik, ku jetonin turqit, grekët, shqiptarët, sërbët, etj. Ne po harrojmë se edhe Serbia në esencë është një vend i spastruar etnikisht. Pas kryengritjes sërbe dihet që turqit, përkatësisht muslimanët, u dëbuan. Natyrisht, edhe shqiptarët.

Tash duhet ta përqëndrojmë gjithë forcën, mendjen, vullnetin dhe intuitën tonë se ç’do të bëjmë për të ardhmen. Përpara ka vetëm një fjalë: miqësi. Mirëkuptim midis njerëzve. Në këtë kontekst i kam parë gjithnjë marrëdhëniet midis sërbëve dhe shqiptarëve dhe kjo gjë më ka munduar shumë. Mendoj se i njoh mirë shqiptarët dhe e ndjej problemin e tyre. Kam shumë miq ndër ta dhe kam qëndruar midis tyre. Ka ekzistuar një lidhje e çmueshme e respektit reciprok, e cila në fillim të këtij shekulli zuri të shturej dhe kjo shturje u bë gjithnjë e më e keqe.

Mendoj se duhet parë se pse nuk e kemi një miqësi kaq të domosdoshme. Për këtë e fajësoj inteligjencën sërbe. Inteligjencia sërbe nuk e

Tash duhet ta përqëndrojmë gjithë forcën, mendjen, vullnetin dhe intuitën tonë se ç’do të bëjmë për të ardhmen. Përpara ka vetëm një fjalë: miqësi. Mirëkuptim midis njerëzve. Në këtë kontekst i kam parë gjithnjë marrëdhëniet midis sërbëve dhe shqiptarëve dhe kjo gjë më ka munduar shumë.

Intelegjenca sërbe nuk e ka mësuar popullin sërb si të dojë. Ajo nuk i ka thënë popullit të vet: ne jetojmë në një botë të përzier dhe për këtë duhet të jemi të lumtur, sepse jetojmë në kontakt me kultura të ndryshme..

Mendoj që ka një fuqi satanike mbi popullatën sërbe, që e hipnotizon popullin sërb. Në tërë këtë çështje, mua më së shumti më preokupon fati i popullit tim, pastaj fati i të gjithë popujve të tjerë. Fatin e sërbëve e shoh shumë të zi. Këtë që ndodh, nuk e shoh as si fitore ushtarake, as si epërsi politike, por si katastrofë morale të popullit sërb, madje edhe mentale.

ka mësuar popullin sërb si të dojë. Ajo nuk i ka thënë popullit të vet: ne jetojmë në një botë të përzier dhe për këtë duhet të jemi të lumtur, sepse jetojmë në kontakt me kultura të ndryshme.

Besoj se sërbët dhe shqiptarët mund të jetojnë në një miqësi harmonike, në një organizim shtetëror, ashtu siç do të merreshim vesh. Për mua nuk ka rëndësi se ku do të ishin kufijtë midis tyre, por që ata kufij do të kaloreshin dhe do të mundësonin komunikimin dhe qarkullimin, pra do të ishin kufij që s'do t'i ngjanin kalimit nga një kazermë në një kazermë tjetër. Mirëpo, populli nuk është edukuar e as nuk është mësuar kështu.

Çka mendoni për Slobodan Milošević-in?

E kam thënë krejt atë që mendoj për të. E dini si: nuk dua as të mendoj për të. Megjithatë, mendoj që ka një fuqi satanike mbi popullatën sërbe, që e hipnotizon popullin sërb. Në tërë këtë çështje, mua më së shumti më preokupon fati i popullit tim, pastaj fati i të gjithë popujve të tjerë. Fatin e sërbëve e shoh shumë të zi. Këtë që ndodh, nuk e shoh as si fitore ushtarake, as si epërsi politike, por si katastrofë morale të popullit sërb, madje edhe mentale. Dhe në atë katastrofë të popullit

sërb, roli i Milošević-it është shumë i madh. E fajësoj atë për çdo gjë që ka ndodhur e po ndodh.

Të supozojmë se Milošević-i një ditë vendos të tërhiqet nga pushteti. Kush do të mund ta merrte pushtetin këtu dhe do të mund t'i vinte gjërat në rrjedha pozitive?

Nga opozita mund të pranoj vetëm një shtresë të hollë të Qarkut të Beogradit dhe të Lidhjes Qytetare, por ata nuk janë njerëz me ndikim të madh politik. Ndërkaq, kjo opozitë që quhet demokratike, është demokratike për sa i përket disa ideve shoqërore, kurse në planin nacional është proklamuese e politikës nacionaliste po aq sa edhe Milošević-i. Ata presin që një ditë Milošević-i të shkojë dhe ata të paraqiten me idetë e tyre dhe gjithë bota t'i presë duarhapur: sa mirë që erdhët ju dhe ja Serbia e Madhe.

Më e rëndësishme sesa ç'duan shqiptarët të thonë për të drejtat e tyre që janë plotësisht legjitime, është që dikush duhet t'u thotë sërbevë se ç'duhet të bëjnë në Kosovë dhe me Kosovën.

Ç'mund të bëhet dhe ç'guxohet të bëhet me një territor ku jetojnë rreth 2 milionë shqiptarë, të cilët përbëjnë mbi 90% të popullatës së Kosovës? Ajo tokë u takon njerëzve që jetojnë aty. Ndërkaq, sërbet duhet të thonë se duam të mbetemi miq dhe të merremi vesh si të jetojmë. Ju atje, ne këtu dhe ata pak tanët që janë atje, të jetojnë si u ka hije. Për njerëzit normalë, kjo është gjëja më normale, mirëpo ne jetojmë në një kohë jonormale.

Ç'mund të bëhet dhe ç'guxohet të bëhet me një territor ku jetojnë rreth 2 milionë shqiptarë, të cilët përbëjnë mbi 90% të popullatës së Kosovës? Ajo tokë u takon njerëzve që jetojnë aty. Ndërkaq, sërbet duhet të thonë se duam të mbetemi miq dhe të merremi vesh si të jetojmë.

Prap po kthehem te roli i inteligjencës. Diçka nuk është në rregull me inteligjencën serbe. Ka pasur njerëz që ia kanë treguar rrugën popullit serb, si Dimitrije Tucović, e të tjerë, që ia kanë bërë me dije se si mund të rregullohen çështjet me drejtësi e me miqësi.

Cili është vizioni juaj për ardhmërinë e Sërbisë?

Uuuh! I errët, i errët... I errët është vizioni im për ardhmërinë e Sërbisë. Është vizion i errët, sepse është krijuar një Sërbi e rrezikshme, e mbyllur në vete, në fiksionet e veta, e pakënaqur me veten dhe me këdo tjetër. Para së gjithash është krijuar një Sërbi e varfëruar. Vetëm kur të hiqen sanksionet do të shohim se sa e kemi varfëruar vendin tonë, sa e kemi shkretuar e gërmuar... I druham një lloj gjoja kulture hysterike të etnizuar serbe, në qoftë se mund t'i thuhet kulturë fare, që mbështetet në tradicionalizëm, në mite... Unë do të doja një Sërbi të ngjashme me Zvicrën, të vogël dhe të kulturuar. Gabimi i madh i inteligjencës serbe ka filluar që 100 vjet e këndej. Derisa fituam shtetin kombëtar dhe u gjendëm këtu ku u gjendëm, ajo inteligjencë nuk u orientua të ketë në shtetin e saj biblioteka, universitete, spitale të mira... Me një Sërbi ashtu të vogël, të kulturuar e të pasur, mendoj se më mirë dhe në mënyrë më efikase do të udhëhiqej edhe një politikë serbe.

Të kthehemi edhe një herë te çështja e dialogut midis serbëve dhe shqiptarëve. Mendoj se do të gjenit mjaft të rinj serbë bashkëbisedues, sidomos nga ata që kanë qenë jashtë dhe e dinë mënyrën e civilizuar të dialogut. Këtë do ta bënte çdokush që dëshiron të ikë nga ky ferr e të shpëtojë. Ndërkaq, Milošević-i ka përqaftuar mentalitetin e stalinizmit, kurse teknologjinë e ka përsosur. Ai nuk e mbylli kufirin, por e hapi që të largohen sa më parë të gjithë ata që do ta pengonin.

Ai lejon të shkruhet gjithçka, sepse njerëzit nuk kanë para as të blejnë gazeta. Në anën tjetër, për një popull që nuk lexon aq shumë, vlera e fjalës së shkruar nuk ka ndonjë peshë të madhe. Ka dy-tri televizione të ashtuquajtura të lira që mbulojnë Beogradin, por ai ka fuqinë e

vet lemeritëse mbi televizionin shtetëror, me të cilin hyn në çdo kasolle, shtëpi e fshat... Aty s'mund të afrohet askush. Ai lejon që ndonjë gazetë atje në Kragujevac të hedhë gurë mbi të, por nuk lejon që Bogdan Bogdanović, ta zëmë, të hyjë në televizionin shtetëror dhe të thotë: "Pak më ngadalë, se edhe unë jam sërb dhe dua të them se cili është interesi i sërbeve". Një gjë e tillë as që mund të merret me mend. Ata nuk më lejuan të shkoj e të them se nuk kam kërkuar bombardimin e Beogradit, kurse aty flasin pandërprerë se si Bogdan Bogdanović ka kërkuar bombardimin e Beogradit.

A keni t'i shtoni diçka kësaj interviste?

Do të dëshiroja të vij dhe të shëtisnim pak nëpër Kosovë, por dyshoj... Sa u përket juve shqiptarëve jo, por këtyre të tjerëve...

Fragment nga intervista “Sërbia duhet të lirohet prej barrës së padurueshme të Kosovës”, realizuar nga Blerim Shala, botuar në ‘Zëri’, 13 janar 1996, Prishtinë:

Do të ishte fat i madh për popullin sërb nëse pas kësaj disfate luftarake, do ta niste një jetë të re, do të niste që me sy të tjerë ta shikonte veten dhe gjithçka rreth vetes dhe që më në fund ta kuptonte se të fituarit e miqve është më e rëndësishme se pushtimi i territoreve. Formula e koekzistencës së popujve ballkanikë nënkupton tolerancën, durimin, miqësinë, mirëkuptimin e ndërsjellë.

Shumë herë perëndimorët më kanë pyetur: ku qëndron gabimi ynë? U jam përgjigjur se rendi është që ne vetë – këtu mendoj për sërëbët, por edhe për vëllezërit tjerë – të pyesim veten pse e krijuam këtë kaos. Do të dëshiroja që Beogradi të fitojë një Simon Wiesenthal, i cili me siguri nuk do t’i zbulojë të gjithë fajtorët, por së paku nuk do t’i lejojë të jetojnë në një paqe idilike, po në një ankth permanent. Do të dëshiroja të ndodhë diçka e tillë, edhe pse dyshoj që madje edhe forca e tërthortë e drejtësisë do ta arrijë këtë shkallë në Jugosllavi. Kur popujt ballkanikë jetonin të përzier pa përfytyrimin për shtetet e pastra etnike, kur jetonin të ndarë në dy common wealth-ë mbinacionalë, në atë austro-hungarez e atë turk, këta popuj duket se kishin tolerancë më të madhe ndaj njëri-tjetrit, sesa kur në Ballkan nisën të shfaqen Bizmarkët e vegjël, Pashiqët dhe mbretërit e bashkimit. Do të ishte fat

i madh për popullin sërb nëse pas kësaj disfate luftarake, do ta niste një jetë të re, do të niste që me sy të tjerë ta shikonte veten dhe gjithçka rreth vetes dhe që më në fund ta kuptonte se të fituarit e miqve është më e rëndësishme se pushtimi i territoreve. Formula e koekzistencës së popujve ballkanikë nënkupton tolerancën, durimin, miqësinë, mirëkuptimin e ndërsjellë. Dukuri të tilla ka pasur edhe në të kaluarën. Stërgjyshja ime ishte shqiptare, e dashur dhe e respektuar në familje, që do të thotë se në atë kohë ka pasur edhe martesë të përziera, të cilat tash gati se nuk mund të paramendohen.

Stërgjyshja ime ishte shqiptare, e dashur dhe e respektuar në familje, që do të thotë se në atë kohë ka pasur edhe martesë të përziera, të cilat tash gati se nuk mund të paramendohen.

Fragmente nga intervista “Lufta me shqiptarët do të ishte fundi i kombit sërb”, realizuar nga Migjen Kelmendi, botuar në ‘KOHA Ditore’, 20 qershor 1997, Prishtinë:

Cila është pamja nga ai ‘point of view’ austriak i juaji?

E errët, shumë e errët. Gjatë gjithë dimrit i kam ndjekë me ethe e përkrahje të mëdha demonstratat studentore në Beograd. I pat ndjekë e tërë Evropa, përmes tridhjetë kanaleve televizive, me shumë simpati, duke i zgjedhë disa portrete të bukura, disa parulla të qëlluara, gjithnjë deri sa s’u paraqitën popat! Që në atë çast gjithçka u shemb, gjithçka u këput. Kjo na bëri të kujtohem “çfarë po ndodh kështu me këtë rini”? [...] Prandaj po them diçka: është dëmtuar rëndë në vetëdije. Zoran Đinđić e nënshkruan një proklamata absolutisht amorale e të tmerrshme për gjenocidin mbi popullin sërb. Mendojeni, ju lutem, se sa e tmerrshme është të flasësh për gjenocid mbi popullin sërb pas Srebrenicës?

Të thuash me një saktësi prej profeti i keni parashikuar të gjitha ngjarjet. Mirëpo, nuk ia dolët të ndalni luftën. Përse gjithmonë filozofët e artistët vijnë më vonë? Nuk ishin në Yalta. Unë nuk i pashë në atë anijen e famshme ku Bush e Gorbachev e shpallën vdekjen e komunizmit. Nuk i pashë as në Dayton. Përse intelektuali? Cili është roli i tij?

Kam filluar të hezitoh në parashikime e të them ndonjë gjë, nga frika se mos po përmbushen. Ne na kanë edukuar gjithmonë se kemi bërë disa luftëra të drejta, a kanë qenë të tilla a jo, është çështje tjetër, por na kanë thënë se gjithmonë ka ekzistuar një etikë lufte. Mirëpo, kur dihet se si u rrënuan e u mbytën qytetet, njerëzit në Kosovë, pres që vetëdija serbe të zgjohet. Dhe, kur e shoh që kjo s'po ndodh në Beograd, atëherë mendoj se kjo vërtet është një tragjedi morale e popullit. E përjetoj me shumë vuajtje këtë gjë.

—
Kur dihet se si u rrënuan e u mbytën qytetet, njerëzit në Kosovë, pres që vetëdija serbe të zgjohet. Dhe, kur e shoh që kjo s'po ndodh në Beograd, atëherë mendoj se kjo vërtet është një tragjedi morale e popullit. E përjetoj me shumë vuajtje këtë gjë.

Sa herë flasim për luftën, flasim si për një gogol, si për një situatë të panatyrshme, sikur lufta nuk është një gjendje e rëndomtë historike e njeriut. E përmendët më parë nocionin “luftë e drejtë”. E besoni këtë?

Ju nuk e besoj më. Mendoj se kjo është diçka që s'mund të matet, një lajthitje. Lufta është e tmerrshme... Siç e dini, u desh të luftohet kundër fashizmit, sepse s'kishte zgjidhje tjetër. Mirëpo, ekzistonte njëfarë, në mos etike, të paktën një etikë lufte.

Ju mendoni se luftërat kanë mbaruar në Jugosllavi?

Nuk e di. Nuk besoj se kanë mbaruar.

Po në luftë me shqiptarët?

Eh, këtu jemi tash tek thelbi... le ta nisim. E para, duhet thënë se lufta është e mundshme edhe brenda Sërbisë, e pastaj, për fat të keq, ajo

Nëse populli që i takoj unë, ia mësyn një luftë në Kosovë, ai këtë luftë do ta humbë. Do ta humbë me turp dhe ky do të ishte fundi i kombit dhe shtetit. Por, ta lëmë këtë parashikim të tmerrshëm. Unë e admiroj durimin e popullit shqiptar. Mahnitëm me ata njerëz, të cilët me gjithë atë disiplinë i durojnë ato marrina, krime, e fëlliqësira... është e pabesueshme se sa të pakuptimta janë ato veprime sërbe... nuk e di se ç'po ndodh me popullin tim.

është e mundshme edhe në Kosovë, sepse, siç e dini, Milošević-i sa herë është në zgrip, mbjell farë zgripi edhe më të madh. Sa herë është i hutuar e i trullësuar e nuk kupton se ç'po ndodh, reagon si bishë dhe mbjell farë sherri edhe më të madh. Prandaj, them unë, nuk është larg mendsh që mund të provonte ndonjë gjë në Kosovë. E tash, edhe pse thashë që nuk dua të merrem me parashikime, le ta bëjmë një parashikim të vogël: nëse populli që i takoj unë, ia mësyn një luftë në Kosovë, ai këtë luftë do ta humbë. Do ta humbë me turp dhe ky do të ishte fundi i kombit dhe shtetit. Por, ta lëmë këtë parashikim të tmerrshëm. Unë e admiroj durimin e popullit shqiptar. Mahnitëm me ata njerëz, të cilët me gjithë atë disiplinë i durojnë ato marrina, krime, e fëlliqësira... është e pabesueshme se sa të pakuptimta janë ato veprime sërbe... nuk e di se ç'po ndodh me popullin tim. Uh, e përdora një thënie si Dobrica Ćosić-i. Jo, deshta të them, me popullin që i takoj.

Fragmente nga intervista “Ky është autogjenocid”, realizuar nga Migjen Kelmendi, botuar në ‘KOHA Ditore’, 21 qershor 1997, Prishtinë:

Kam dëgjuar se janë mbledhur këta akademikët, nja njëzet, tridhjetë a pesëdhjetë syresh, dhe po shkruajnë për gjenocidin kundër popullit sërb! Ky është cinizëm total, ja marri totale.

Në thelb, këtu është fjala për - **AUTOGJENOCID**. Gjenocid i popullit sërb mbi veten. [...] është një situatë e çuditshme kjo. Sërbia, e cila deshi që të ishte një shtet etnikisht i pastër, sot është shteti më kompleks në Evropë. Dhe kjo do të ishte një gjë shumë e mirëseardhur, po ta pranonte këtë si diçka normale. Por, për Sërbinë kjo s’është situatë normale. E nga ana tjetër, Vuk Drašković-i do që ta sjellë mbretin në Sërbë. Është e paimagjinueshme të përpiqesh ta bësh këtë, pa i pyetur nëse mendojnë se shqiptarët do të jenë me ta, pastaj vojvodinasit, Sanxhaku... e duhet t’i pyesin edhe malazezët, të cilët po ashtu e kanë një dinasti të vërtetë e të vjetër... E pabesueshme! Po them, diçka në vetëdijen tonë është dëmtuar rëndë. Koordinatat e vetëdijes sonë nacionaliste janë bërë lëmsh. Vetëdija jonë kombëtare është duke u zhbërë.

Kam dëgjuar se janë mbledhur këta akademikët, nja njëzet, tridhjetë a pesëdhjetë syresh, dhe po shkruajnë për gjenocidin kundër popullit sërb! Ky është cinizëm total, ja marri totale. Në thelb, këtu është fjala për - **AUTOGJENOCID**. Gjenocid i popullit sërb mbi veten.

Ju thatë se tash për tash nuk do të shkoni në Beograd?

Sa herë them se do të shkoj, mendohem. S'kam ku të shkoj. E ruaj vetëm një bibliotekë të madhe timen që më ka mbetur. Pastaj, në Vjenë sot kemi shumë më shumë miq jugosllavë, sesa në Beograd. Fundja, mundet edhe pa mua.

Po përpjekja e artistëve për të ndërtuar ura?

Shikoni, pa një gjest të madh nga ana serbe, gjithçka do të jetë e kotë. Unë e di se në Beograd ta zëmë ekziston një Qendër për Dekontaminim Kulturor, ku shumë shpesh është folë drejt e mirë për Kosovën dhe shqiptarët. Mirëpo, e keqja e kësaj pune është se për këtë dimë vetëm ne, një dorë njerëzish të afërt me ne. Pjesa e gjerë e popullatës s'e ka idenë.

Meqë ra fjala për Qendrën për Dekontaminim Kulturor, udhëheqësja e kësaj qendre, dramaturgia e njohur Borka Pavićević, më tha se kur një taksist që e voziste kuptoi se në këtë qendër kishin ekspozuar shqiptarët, u tmerrua. “Si i keni lënë? Jeni në vete? Ata duan të na e marrin Kosovën. Atje ku i kemi manastiret.” Kur ke parasysh këso mendësish, atëherë një mendje pragmatike, një e tillë që rrënoi urën e Mostarit, xhamitë e kishat, mund të thotë se s'është dashur të mbrohen manastiret, sepse ja tash ky taksisti s'do të kishte arsye për luftë në Kosovë. Mirëpo, ne shqiptarët i kemi mbrojtur ato. E dini këtë gjë?

Këtë gjë ne e kemi ditur qysh në kohën e Mbretërisë së Jugosllavisë e lëre më sot. Dinim gjithçka edhe për rugovasit. Këto janë gjëra të ditura. Shumëçka është ditur e dihet.

Jeni duke e përcjellë situatën!

Jo edhe aq. Bile gjithë kohës po përpiqem të jem sa ma i kujdesshëm e të mos përzihem në atë që quhet çështje shqiptare. Nuk e kam shumë të qartë. Unë, ta zëmë, e dua Adem Demaçin fort, e kam shumë të afërt. Bile, i jam mirënjohës, sepse një kohë, kur gjendesha në një izolim të tmerrshëm, ai vinte të më takonte. Ky është gjest që mbahet mend.

Fragmente nga intervista “Srbija je samu sebe izdala” (Sërbia tradhtoi veten e vet) realizuar nga Mile Stojić, botuar në ‘Dani’, 21 dhjetor 1998, Sarajevë:

Gjatë gjithë kësaj kohe, qysh kur u larguat nga Sërbia, gazetat atje kanë shkruar për ju si tradhtar i popullit sërb. A ndiheni tradhtar i popullit tuaj?

Po. Absolutisht. Jam tradhtar i popullit sërb. Kështu siç është sot. Sidoqoftë, ata artikuj më lënduan në fillim, e pastaj më dukeshin qesharakë, sepse të gjithë në Sërbi janë tradhtarë. Të gjithë po ia përplasnin kokën njëri-tjetrit se janë tradhtarë dhe e gjithë Sërbia është tradhtarë. Dhe kjo është e vërtetë. Sërbia e ka tradhtuar veten e vet. Sërbia e fillimshekullit 19 ishte një vend fshatar i vogël, simpatik, i dalë nga revolucioni dhe i pranuar në Evropë me romantizëm dhe entuziazëm. Sërbia atëherë ishte e dashur për gjermanët, veçanërisht për romantikët gjermanë. Libri i Ranke-s, “Die Serbische Revolution”, është himni më i bukur i kryengritjeve sërbe, pastaj Herder, pastaj Goethe me mësimin e tij të sërbitshes. Kujdes, një komb i vogël europian që është pritur në Evropë me kaq shumë vëmendje dhe dashuri, të përfundojë kështu, sa e gjithë bota e civilizuar ta kthejë kokën kah Sërbia si kah monstra. Sërbia e ka tradhtuar vetveten.

E keni fjalën për fajin e Milošević-it dhe të regjimit të tij?

Ah jo, jo. Milošević-i është një budallë i parëndësishëm. Ai do të ikë fluturimthi, siç ka ardhë. Mirëpo, pyetja shtrohet se si Milošević-i është i mundshëm vetëm në Sëربي, sepse kudo në botë ka Milošević-a. Një kurrkush i tillë nuk do të mund të vinte në pushtet po të mos ishte, për një kohë të gjatë, e përgatitur klima për ardhjen e një të tilli.

Pyetja shtrohet se si Milošević-i është i mundshëm vetëm në Sëربي, sepse kudo në botë ka Milošević-a. Një kurrkush i tillë nuk do të mund të vinte në pushtet po të mos ishte, për një kohë të gjatë, e përgatitur klima për ardhjen e një të tilli.

Intelektualët kombëtarë sërbë si Dobrica Ćosić patën shkruar se Milošević-i është sërbi më i madh i shekullit të njëzetë. Qëndrimet e tilla i përqafoi në fillim, me disa përjashtime, ku bëni pjesë edhe ju, e gjithë inteligjenca sërbe.

Për ta Milošević-i ishte engjëll i Perëndisë, ata e kishin pritur. Skenari përsëri ishte mitologjik: shfaqet një person i parëndësishëm dhe ata e shpallin pejgamber. I rremi Perandor Šćepan Mali [Shqepani i Vogël]. E këtë çorbë në fakt e pati gatuar inteligjenca sërbe. Pa inteligjencën sërbe nuk do të kishte ekzistuar Milošević-i. Në fund të fundit, vetë ky nocioni «inteligjencë» është i panjohur në shtetet e Europës perëndimore, por është nocion rus, sepse rusët vërtet kishin inteligjencë, mistike, revolucionare, ose reaktionare. Kurse, motërzimi i saj sërb është qesharak dhe grotesk. Çfarë inteligjence e mjerë! Çfarë inteligjenti është, për shembull, Ćosić-i i lartpërmendur, i cili nuk di t'i përpilojë në gjuhën sërbe dy fjali kuptimplota? Para do kohësh, po e dëgjoja këtu në Vjenë, një shqiptar të ri që lufton për lëkurën e vet dhe botën e tij shqiptare, i rreptë në atë që kërkon, e dëgjoja duke i articular ato kërkesat e tij shkëlqyeshëm në sërbisht. E kuptova, në të vërtetë, se ky i ri shqiptar

e fliste sërbishten më drejt e më mirë se Dobrica Ćosić-i. E Ćosić-i sot është signum i inteligjencës sërbe. Akademiku, letrari, Tolstoji sërb, siç e quan veten, nuk ka arritur t'i zotërojë thekset, po edhe me rasat rropatet. Këtu fshihet katastrofa dhe rënia e Sërbisë. Sërbia më nuk ka gjuhë të vet.

A mendoni se ka qenë e shmangshme lufta në ish-Jugosllavi?

Mendoj se po. Personalisht mendoj se në fillim ka qenë i mundshëm një-farë lloji i konfederatës, si zgjidhje kalimtare. Ajo konfederatë ndoshta do të kishte mbijetuar, e ndoshta edhe jo, por nuk do të kishte pasë gjakderdhje, nuk do të kishte pasë vrasje, njerëzit do të kishin mbetë nëpër shtëpitë e veta, nuk do të kishte pasë inxhinieri etnike. Sërbët sot do të ishin në Kroaci. Këtu qëndron mëkati tragjik i Slobodan Milošević-it. Ai, në ju kujtohet, shkrihej kur sllovenët e lëshuan atë kongresin partiak, ndërsa një sllovene e vogël qante. Se u shpartallua Jugosllavia, nuk kishte kurrfarë dyshimi, por ishte tmerrues stili i këtij shpartallimi – nëpër Beograd përflitej se sllovenët i kishim armiqtë më të mëdhenj në histori, më të mëdhenj se gjermanët e austriakët, e këta armiq po largohen prej nesh me lotë në sy. Dhe ky idioti i vogël del duke vrapuar dhe thotë: vazhdojmë ne tutje, mundemi ne pa sllovenët e pa këto, që shkoftë në të s'ëmës! Ky është mëkati i Slobodan Milošević-it. Mirëpo, Slobodan Milošević-i nuk ekziston, ai është vetëm hije – ky është mëkati i vetëdijes sërbe. Një fjalë do të mund t'ia sillte shpëtimin, jo vetëm Jugosllavisë, por njerëzve, qyteteve, një fjalë do të mjaftonte për ta shmangë luftën. Këtu Milošević-i është fajtor dhe nuk ka trekëmbësh që të jetë mjaft i lartë për të.

Por lufta filloi me tezën se sërbët nuk mund të jetojnë me të tjerët, se thjesht nuk mund të jetojnë me ata, me të cilët kanë jetuar me shekuj?

Kjo është ndërsymje, është fabrikim i ndërgjegjes. Por kjo zgjati tepër shumë, me siguri dy dekada. Mendoj se Titoja këtë nuk e ndjente sa duhej. Ai për vete nuk kishte përkatësi kombëtare dhe kjo nuk i prishte punë. Ai të gjitha këto i vështronte si i huaj dhe nuk i interesonte se ç'po ndodhte në Kosovë. E atje ishte ashtu që, kur niseshe nga Beogradi drejt detit, në çdo hotel pak më të madh e takoje nga një tribun që, përskaj rakisë, ëndërronte krimin dhe katastrofën.

Ç'do të ndodhë me Kosovën?

Kam folë shumë herë rreth kësaj – Kosova sërbëve nuk u intereson. Ata vazhdimisht e lëshojnë, shkojnë në Beograd dhe prej atje e paralajmërojnë luftën për «djepin sërb». E kjo betejë është e humbur që para se të fillojë. Unë e njoh Kosovën, se kam jetuar atje shtatëmbëdhjetë vjet në Mitrovicë, e kam përshkuar kryq e tërthor, ndërsa Dobrica Ćosić ka qenë atje gjithsej dy ditë për gjah, edhe pse Ćosić (Ćosić, pra Qosja) është shqiptar me prejardhje. Shikoni, Mbreti Dušan, të cilin ne sërbët e quajmë Perandor, ishte shpallë zyrtarisht mbret i sërbëve, i grekëve dhe i shqiptarëve. Ai, pra, ia pati dalë me shqiptarët, se shqiptarët në thelb janë të vyer dhe besnikë. Ćosić-i, Bečković-i dhe Milošević-i nuk mund t'ia dalin me askënd. Kosova tash është geto, e braktisur. Ata i humbën të gjitha betejat dhe njëherësh bënë edhe atë që sërbët të mos e kenë një mik të vetëm në botë. Si ka mundësi të jesh i çmuar nga njerëzit

Mbreti Dušan, të cilin ne sërbët e quajmë Perandor, ishte shpallë zyrtarisht mbret i sërbëve, i grekëve dhe i shqiptarëve. Ai, pra, ia pati dalë me shqiptarët, se shqiptarët në thelb janë të vyer dhe besnikë.

nëse përpiqesh t'i shkatërrosh fqinjët, popujt dhe njerëzit me të cilët ke jetuar që kur s'mbahet mend, dhe të cilët, sipas logjikës së gjërave, i ke më të rëndësishmit dhe më të afërmit?

Ç'mendim keni mbi Gjykatën Ndërkombëtare për Krimet e Luftës, a do të rregullojë gjë ajo?

Ajo gjykatë nuk bëri gjë. Demek e gjykuan një djalosh kroat, Erdemović-in, i cili vërtet ka kryer krime, por për se e në emër të kujt? Krimeve të vërteta as që u janë afruar. Do të filloj ta besoj këtë gjykatë kur ta gjykojë Čosić-in, Bečković-in dhe Milošević-in. Në e përjetofsha këtë ndonjëherë.

Fragmente nga intervista me Vesna Roler, realizuar në qershor 1999.

Cili ishte reagimi juaj kur në mars të këtij viti filluan të binin bombat mbi qytetin në të cilin një kohë të gjatë ishit kryebashkiak dhe në të cilin e keni kaluar një pjesë të madhe të jetës?

I ndërlikuar, e dini, shumë i ndërlikuar. Disi, sipas një instinkti, më duket, menjëherë na u kujtuan bombardimet e mëhershme të cilat tashmë i kishim vuajtur – nga gjermanët dhe nga aleatët. Beogradi u bombardua shumë herë dhe është sikur njëfarë mode beogradase që urat të sosin në fund të Savës. Por ne mendonim se kjo nuk do të përsëritej. E tash, krejt kjo vjen në një situatë të errët, që po zgjat tash mbi dhjetë vjet. Një luftë në Ballkan, tjetra në Ballkan, po ndodhin gjëra të tmerrshme, rrënimi i Vukovarit, rrethimi i Sarajevës, Srebrenica, Mostari... E pastaj, më e mbrapshta në gjithë këtë situatë është se unë diku pata shkruar dhe thënë se Beogradi do të bombardohej. Unë Prishtinën dhe Beogradin i përmendja si qytete të cilave do t'u vinte radha, si pasojë e një politike provokuese që vazhdonte e vazhdonte. Kisha një ndjenjë parahatie, meqë diçka kisha parathënë.

Diku pata shkruar dhe thënë se Beogradi do të bombardohej. Unë Prishtinën dhe Beogradin i përmendja si qytete të cilave do t'u vinte radha, si pasojë e një politike provokuese që vazhdonte e vazhdonte. Kisha një ndjenjë parahatie, meqë diçka kisha parathënë. Kjo është parapsikike, jo fort e këndshme për njeriun.

Kjo është parapsikike, jo fort e këndshme për njeriun. Përherë e them me shaka, ose si gjysmë të vërtetë, si kërcënim a si vërejtje, e në fund ajo ndodh. Nga kjo anë kam pasë emocione shumë të komplikuara dhe të përziera.

Zoti Bogdanović, kur e patët parathënë këtë profecinë se do të binin bombat në Beograd pas Sarajevës, Srebrenicës, Vukovarit, Dubrovnikut, a e kishit menduar se ky do të ishte akti i fundit i kësaj tragjedie të përgjakur në viset e ish-Jugosllavisë? A mendoni sot se është akti i fundit, apo ka edhe më?

Nuk di, kësaj radhe njëmend nuk di. Më mirë të mos them gjë, që të mos dalë prap ndonjë profeci. Nuk di, jam i hutuar. E para, nuk e ndej më ritmin e asaj që po ndodh në Beograd, se na u bënë gjashtë vjet këtu, e atje janë dofarë njerëzish të rinj. Beogradi e ka ndërruar popullsinë, tash aty është njëfarë mendësie e re. Këto janë gjëra që personalisht nuk mund t'i kuptoj. Ky është tashmë një indoktrinim i thellë, që ka dhjetë vjet që vazhdon. [...] Ata ecin nëpër Beograd me tre gishta përpjetë, sikur festojnë diçka. Do të kuptoja po të gëzoheshin se po mbaron një tmerr, por ata diçka po festojnë. Disa prej tyre madje thonë se kanë fituar, e kjo d.m.th. se ende kanë dofarë idesh të mëtejme. [...] Një xhindosje nacionaliste ka zgjatë tepër shumë, ka zgjatë gati një shekull, e ndoshta edhe më shumë. Pastaj patëm vendin në të cilin këto nënideologji nacionaliste, subversione të botës, të shtetit dhe të gjithçkasë, ende ishin diku nën dhé. Indoktrinimet nacionaliste zgjatën edhe atëherë, dhe pastaj erdhën këta dhjetë vjet të krisur, kur në krye të shtetit ndodhet psikopati, njeriu i çmendur. Nuk kam fjalë tjetër. Pastaj kjo çmenduri evoluon dhe i vë në lëvizje rrotat e njerëzve të tjerë. Prandaj, duke i pasë parasysh të gjitha, jam i brengosur. Më brengos shumë ajo që do të vijë më tej, nuk ia dal ta vlerësoj. Nëse nuk ndodh ajo themelorja, e ky është spastrimi i drejtë i gjërave, ashtu siç i spastruan gjermanët pas luftës, kushedi se në ç'drejtim mund të shkojë kjo pastaj. [...] Dekontaminimi nuk do të

jetë i thjeshtë. Ku duhet ai të fillojë – kjo është më e vështira nga pyetjet. Nëse duhet të fillojë nga inteligjenca serbe, e për Zotin, aty duhet së pari ta shohim se cili ishte faji i inteligjencës serbe për të gjitha këto.

Shumëkush mendon se intelektualët serbë janë nismëtarët paraprijës të nacionalizmit serb, e se Milošević-i është thjesht përmbarues.

Kjo kuptohet. Gjithçka ka filluar moti, siç thatë ju, por të flasim pak mbi këtë të kaluarën më të afërme. Në vitet e tetëdhjeta, kur filluan, bie fjala, rrëfimet mbi përdhunimin e murgeshave në Kosovë, a mendoni se do të kishte ndryshuar gjë në atë kohë – pra po flasim për vitet diku rreth Memorandumit, ose fill pas tij, d.m.th. para ngritjes së Milošević-it në pushtet, ose fill pas kësaj (ende ekzistonte ish-Jugosllavia) – sikur të gjendeshin më shumë intelektualë serbë që do ta njihnin atë zë të urrejtjes që kishte nisë të përhapej nëpër Serbi, gjegjësisht që do ta ngrinin zërin, do ta kundërshtonin? Njerëzit janë si fenerë të fikur.

Zotëri Bogdanović, a mendoni të ktheheni në Serbi?

[...] Kur bie fjala e kthimit në Beograd, unë i frikësohem shumëçkaje. Nuk kam më frikë nga këto marri, kërcënime, e kështu me radhë, të gjitha këto janë tashmë qesharake. Kam frikë nga takimet me njerëzit, me depresionin. A dini, kur na vjen ndokush nga Beogradi, nga viti në vit vërejmë ndryshime te njerëzit, njerëzit që mendojnë drejt, që janë gjithnjë e më të mbyllur në vetvete, më zemërlëshuar, më depresivë. Shpesh kam thënë: disa shokë m'i përkujtojnë ndonjëherë fenerët e fikur.

Të kishte mjaft intelektualë që do ta vendosnin një tjetër diskurs, një tjetër të folur mbi gjërat, do të duhej të shkonte ndryshe. Nuk mendoj se populli serb është deri aty kokëtrashë, i marrosur, që të mos mund të kuptonte. T'u thoshte dikush njerëzve – o njerëz, a dini çka, mos kukatni më për atë Kosovë, se dihet që nuk është më e jona. Të gjithë janë tërheqë prej andej drejt veriut. Kosova ka qenë pjesë përbërëse e

T'u thoshte dikush njerëzve – o njerëz, a dini çka, mos kukatni më për atë Kosovë, se dihet që nuk është më e jona. Të gjithë janë tërheqë prej andej drejt veriut. Kosova ka qenë pjesë përbërëse e Sërbisë për njëqind vjet, pra për njëqind vjet atje mund të jetohej, por askush nga brezi im nuk ka dashur të shkonte atje, të gjithë iknin.

Sërbisë për njëqind vjet, pra për njëqind vjet atje mund të jetohej, por askush nga brezi im nuk ka dashur të shkonte atje, të gjithë iknin. Prandaj, nënvetëdijsëm, kombi sërb ia dha lamtumirën, e pastaj u mësua nga inteligjenca që të deklamojë diçka. E pastaj zhvillohej njëfarë retorike rreth një ndjenje mendoj të shëndoshë, sipas të cilës atje më nuk kemi për çka të mërzhitemi dhe gjërat po e vijonin rrjedhën e tyre historike. Askush nuk donte ta përmendte Kosovën pa ofshamë, e kështu me radhë, por askush prej tyre kurrë nuk kish qenë në Kosovë. Në pastë ardhë me ekskursion që ta shohë ndonjë manastir, kaq. Është një fiksjon, një fantazmë, përpos tjerash, skajshmërisht jointelektuale, skajshmërisht torollake. Pikë së pari, kur

të analizohet mirë e mirë, miti kosovar nuk është mit i vërtetë, sepse mitet e vërteta paraqiten diku herët në mesjetë. Kjo është diçka e vonuar, ky është një paramit i sajuar kushedi kur, ndoshta në shekullin tetëmbëdhjetë ose nëntëmbëdhjetë. E ka sajuar, nuk dyshoj, kisha. Dhe ky është pikërisht ai indoktrinimi, të them prej poshtë, jo prej lart, jo nëpërmjet mendjes, por nëpërmjet ndjenjave kombëtare, nëpërmjet zemrës, nëpërmjet kësaj, nëpërmjet asaj. Kjo e krijoi një situatë dhe tash pyetja themelore është: si do të drejtohet kjo pemë që është rritë shtrembtë? Si, ku, kush do ta thotë këtë? A do të na e thotë Akademia sërbe e shkencave? Jo. Kurse inteligjenca kritikuese beogradase ka ikë. Të rinjtë që do të mund të thoshin diçka, sot bredhin nëpër botë duke u gjendur si munden e si dinë. [...] Kam frikë se pyetja është antropologjike më parë se politike. Kam frikë se, tash kur po flas për politikë, këtu do të përfshihet një politikë false, prap e rreme, prap fjalamane. Po të

fillojë opozita tash ta marrë në pyetje Milošević-in nëse e ka dorëzuar Kosovën ose jo, atëherë ky është variant shumë i keq.

Ju moti patët thënë se sërbët do të duhej ta lëshonin Kosovën, se e kanë humbë dhe që do të duheshin t'u kërkonin falje shqiptarëve. A shihni ndonjë njeri, ndokund në horizont, ose shpresë se do të ndodhë kjo ndonjëherë?

A dini, unë njoh nja dhjetë njerëz fort të mençur në Beograd, të cilët ia dolën të mbeten atje, e që këtë e mendojnë dhe do ta thonë. Mirëpo, kjo nuk ndihet në gjithë këtë zallamahi. Mua tash më intereson se si do të shkojë më tej kjo situatë e përgathtë me këtë mit të rremë, ç'do të flitet më tej. A do të përtërihet përsëri përralla e perandorisë hyjnore e të ngjashme.

A mendoni, zoti Bogdanović, se ka mundësi të marrin gjërat edhe drejtim tjetër? Ajo që i levërdis Milošević-it është ngritja e tensioneve, ta zëmë në Vojvodinë. Vojvodina nuk është e pastër sërbe.

Fatkeqësisht, kjo është shumë lehtë e mundshme, sepse tani është ende hutia e parë dhe ai ende mund të flasë sikur asgjë nuk ka ndodhur. Por do të fillojnë t'i shtrojnë pyetje megjithatë. Disa pyetje të imëta – pse nuk e pranoi Rambujenë, kurse këtë po? Përse lejoi fare të vinte puna te bombardimi, e pastaj t'i pranonte të gjitha, e kështu me radhë. Ai aty ende disi do të përpëlitet e do të pluskojë, por pastaj do ta kuptojë se do t'i duhet të hapë krizë të re, shqetësim të ri, histeri të re. Tash, a do të jetë kjo Vojvodina apo Mali i Zi, kësaj ia kam frikën. [...] Aq më shumë kur nuk është aspak e qartë, për mua nuk është e qartë, si do të japë e marrë bota me Jugosllavinë, gjegjësisht me Sërbinë. A do të rivendosen fare marrëdhëniet diplomatike të pezulluara, të ndërprera? A do të bisedojë kush me Milošević-in dhe qysh?

Zyrtarisht paralajmërojnë, përsëritet vazhdimisht, se nuk do të ketë kurrfarë ndihme për Sërbinë sa të jetë Milošević-i në pushtet.

Kjo atë më së paku do ta shqetësojë. Ai në këtë paraqitjen e tij idiotike televizive, të shtangur dhe në fakt të frikësuar, tashmë e përmendi përtëritjen dhe rindërtimin. Kjo është parullë e vjetër, që nga rinia jonë komuniste. Tash ai do ta nxisë popullin të ngrejë ura, e kështu me radhë. E, kuptohet nuk e ka as teknologjinë, as parat. Kolapsi është këtu, e ne i themi gjithë këto sikur ai të ishte njeri normal, çka ai nuk është. E gjithë politika ishte vetëvrasëse; kjo fjala “vetëvrasje” është përmendë gjithë ato herë, e pak a shumë në të gjitha bisedat rreth tij. A nuk është tash ky fillimi i një akti skajshmërisht vetëvrasës, i aktit përfundimtar që është futur edhe te njerëzit? Epo, nuk ishte vetëm ai, por aty u krijua një mendësi e tërë që u mësoi fëmijëve të vetvriten. U priu për te urat, fëmijët qanin dhe i kishin në trup ato shënjestrat që gjoja të shtihet në ta. Kjo është e pakuptimtë, kjo i tejkalon psikopatologjitë e rëndomta dhe ato më drastiket politike.

A mendoni se Perëndimi e lëshoi rastin, gjegjësisht e la të pash-frytëzuar? Pra, vetë e dhatë analogjinë me Gjermaninë pas Luftës së Parë Botërore. Por duke mësuar diçka nga përvoja e Luftës së Parë Botërore dhe Gjermania, Perëndimi bënë diçka krejt tjetër pas Luftës së Dytë Botërore. Kurse këtu qartazi ndodhi pati shumë ngecje, shumë para disfatës përfundimtare të Sërbisë, siç u veprua me Gjermaninë.

Epo, Sërbia as nuk ishte aq e rëndësishme. Është vend i vogël, është në pikë gjeopolitike. Ajo e ka pullën përmes të cilës mund të shkaktojë zjarr, kjo është ajo që në masë të madhe përcakton fatin e Sërbisë në shekullin e fundit. Kjo se ka qenë në vend të rrezikshëm dhe se ka qenë në gjendje të bënte diçka të rrezikshme e ka bërë t’u duket fort e rëndësishme njerëzve të ndryshëm të rrëmbyer, sikur ajo vërtet mund të bëjë

diçka, që e ka gjithë atë fuqi. Nuk ishte fuqi ajo. [...] Ne në Sërbi kemi një tip njeriu që rininë e hershme e kaloi në një botë totalitare të këtij ose të atij lloji, por të bllokuar, me përceptime shumë të liga të tipit politik, dhe që pastaj u rikualifikua në dikë tjetër. U bënë besimtarë, bartin kryqa, të gjithë tash janë shumë ortodoksë, etj. Falë Zotit, Kisha Ortodokse po e kryen punën e saj dhe unë e konsideroj thellësisht, thellësisht fajtores për shumë mynxyra serbe përgjatë historisë. E tash, ç'do të bëhet më tej dhe si? Unë nga ky qark magjik, kështu siç ju thashë, nuk di të dal. Milošević-i e shpalli fitoren, por nuk tha se lufta përfundoi. Ai tash duhet ta ndërprejë gjendjen e luftës, të lejojë që shtypi sado-kudo të shkruajë diçka. E pastaj i keni, kur përmend shtypin, revistën NIN dhe gazetat e ndryshme që e ndiqnin me pasion në këtë situatë. Ky ishte solidaritet kombëtar, ishte histeri e çmendur antiamerikane, antiperëndimore. Tash pyes veten si do të shkruajnë këta njerëz nesër, ç'do të shkruajnë qysh në numrin e ardhshëm?

Fragmente nga intervista “Srbija je oaza političke regresije” (Sërbia është oazë e regresit politik) realizuar nga Dragan Štavljanin, botuar në ‘Radija Slobodna Evropa’, 18 prill 2001:

A konsideroni se Sërbia, jo vetëm në kuptimin e vullnetit të elitës politike në pushtet, por në përgjithësi, duke e marrë parasysh mendësinë e cila në njëfarë mënyre krijoi hapësirë dhe kohë të volitshme, jo veç që Milošević-i të vijë pushtet, por edhe që ta përforcojë atë, pra jo vetëm elita, por edhe Sërbia në tërësi, d.m.th. kombi i saj shumicë, sërëbët, a janë të gatshëm për një zhvendosje qenësore nga ajo që quhej sundimi i Milošević-it dhe nga vlerat të cilat ai i mishëronte?

Ndonjë ndryshim madhor qenësor në vetëdijen politike sërbe nuk është bërë. Kur lexoj gazeta, kur më vjen ndokush nga Beogradi, unë ende shoh se ajo që mendohet dhe ndjehet politikisht në Sërbi është në shpërputhje të madhe me atë që po ndodh në botë. Është thjesht një oazë, nëse mund të them kështu, e regresit politik. Mendoj se kjo ndjehet edhe te vetë presidenti Koštunica, i cili mendon në mënyrën para luftërave ballkanike ose në mënyrën e Versajit. E gjithë kjo duket tejet e dalë mode. Pra, mendoj se ekziston një rrezik i madh që bota të mos e kuptojë Sërbinë – në fakt nuk e kuptoj as unë – e po ashtu që Sërbia të mos e kuptojë botën. Nevojitet një ndërrim rrënjësor i vetëdijes, që do të duhej të niste jo aq nga politikanët, sa nga intelektualët, njerëzit e mençur. E, fatkeqësisht, ne të gjithë e dimë se në këtë pikëpamje intelektualët e Sërbisë kanë dështuar keqas, dhe mendoj se janë bartës të një pjese të madhe të fajit për të gjitha këto që po ndodhin. Do të

thotë se ka nevojë për një revolucion të vetëdijes, një këndellje, një modernizim të të menduarit, e unë këtu gjurmë të këtyre nuk po gjej.

A mendoni para së gjithash në raportin ndaj të tjerëve në hapësirën e ish-Jugosllavisë, në përceptimin e interesit kombëtar dhe shtetëror, në përceptimin e asaj që quhet europianizëm?

Të gjitha këto, e mbi të gjitha në përceptimin e vendit vetjak në kohë dhe hapësirë. Kam përshtypjen se ne sërëbët nuk jemi të përcaktuar në këtë çast në kuptimin hapësiror e kohor. Ndodhemi në një hapësirë mitike në të cilën fatkeqësisht, së tepërmi, e më shumë se ç'do të duhej, përzihet kleri. Mendoj se kjo ekziston në psikologjinë e fëmijëve – thuhet fëmijë i paadaptuar, fëmijë që nuk i është përshtatë botës. E pra, mendoj se jemi komb i paadaptuar dhe se është detyrë madhore e një inteligjence të re sërbe që të niset prej këtu.

Djepi i kësaj vetëdijeje, për një kohë të gjatë, ka qenë Kosova. A e kanë pre sërëbët më në fund, të themi, këtë kërthizë?

Po, unë shpresoj. Në ç'masë është ky vajtëm për Kosovën i sinqertë, e në ç'masë është, të themi, kukatje e pranuar me sanksionim shoqëror?

E keni parasysh faktin që sërëbët qëmoti nuk janë komb shumicë në Kosovë?

Epo, ata kanë shekuj që largohen nga Kosova. T'i marrim veç njëqind vjetët e fundit kur ka pasur largime pas largimesh dhe askush nuk është kthyer. Në fund të fundit, këtu nuk ka asgjë të pazakontë, asgjë tragjike. Lëshohet një rajon i varfër, shkohet në rajone më të pasura, në Sërbi, në Shumadi, në Vojvodinë.

Këtu ka diçka që shpesh e përmend e që tingëllon paksa fiskale, tregtare: kemi këmbyer shumë mirë. E dhamë Kosovën për Vojvodinën, që d.m.th. i kemi rënë pikës, por shikoni, askush në Sërbi nuk dëshiron t'ua thotë këtë njerëzve. T'u thotë – pritni, vërtet dolëm nga Kosova, e humbëm Kosovën, çka tani është e qartë për të gjithë, por prandaj tash jemi shumicë në Vojvodinë.

Duke filluar prej dyndjes së madhe të prirë nga Arsenije Crnojević kah fundi i shek. XVII, atëherë popullohej Vojvodina.

Po, kjo vazhdon përherë. Ky proces ka filluar atëherë dhe tash është drejt fundit. Mendoj se edhe ata pak njerëz që jetojnë në Kosovë, më së largu me brezin vijues, e ndoshta edhe më parë, do të shpërngulen. Këtu ka diçka që shpesh e përmend e që tingëllon paksa fiskale, tregtare: kemi këmbyer shumë mirë. E dhamë Kosovën për Vojvodinën, që d.m.th. i kemi rënë pikës, por shikoni, askush në Sërbi nuk dëshiron t'ua thotë këtë njerëzve. T'u thotë – pritni, vërtet dolëm nga Kosova, e humbëm Kosovën, çka tani është e qartë për të gjithë, por prandaj tash jemi shumicë në Vojvodinë.

A është pavarësia e Kosovës, sipas jush, e pashmangshme dhe ç'është do të nënkuptonte kjo për Sërbinë edhe politikisht edhe në këtë kuptimin shpirtëror?

Mendoj se kjo për Sërbinë nuk do të nënkuptonte asgjë. Nuk do të ishte kurrfarë problemi. Ajo më nuk është e jona. Problem shumë më i madh për Europën dhe botën është nëse do ta pranojë një transformim të tillë. Kam frikë se Europa dhe bota artificialisht do t'ia bashkëngjesin Kosovën Sërbisë si farë autonomie, a s'di çka, dhe kështu një mosmarrëveshje tragjike do të vazhdonte të thellohej edhe më tej. Sa më parë të shkëputemi prej Kosovës dhe rrëfimit kosovar, aq më mirë për një

Sërbi moderne. Kosova, e tillë çfarë është në vetëdijen sërbe, nuk shkon me botën moderne.

E përmendëm evolucionin si domosdo, pra ndryshimin e mënyrës së të menduarit. A ekziston ndonjë gjest konkret, veprim konkret, që do të mund ta sillte këtë, ta përshpejtonte? Shpesh flitet mbi rëndësinë e bashkëpunimit me Tribunalin e Hagës në mënyrë që të dorëzohet edhe ish-presidenti, si një masë e këndelljes dhe e pjekurisë.

Mendoj se po. Të shpohet një kriminel aty ku e ka vendinështë ritual etik dhe moral, dhe këtu çdo kompromis është i keq për Sërbinë, për gjendjen e shpirtërave në Sërbi. Ne megjithatë duhet ta kuptojmë se e bartim një pjesë të madhe të fajit për gjithçka që ka ndodhë. E, kam frikë se askush në Sërbi këtë ende nuk e ka zbrërthyer. Ka këtu edhe njerëz të tillë, por janë vetëm pakicë.

Me dorëzimin Milošević-it, a do t'i shpërlante shumëkush duart ashtu që fajin t'ia linin atij për të gjitha apo, siç po thonë të shumtë, me dorëzimin e Milošević-it do të pranohej faji kolektiv i kombit?

Kam frikë se ky është pretext i bukur, kjo tingëllon bukur. Do të ishte gjë shumë e mençur dhe e urtë, po të kishim sistem të drejtësisë në të cilin të mbështeteshim. Por, kam frikë se ky tani për tani është rrëfim utopik. E, po supozoj se ata atje nuk do të mbeten vetëm te bashkëshortët Milošević. Ai, para së gjithash, do të flasë vetë, vetë do të

—
Kam frikë se Europa dhe bota artificialisht do t'ia bashkëngjesin Kosovën Sërbisë si farë autonomie, a s'di çka, dhe kështu një mosmarrëveshje tragjike do të vazhdonte të thellohej edhe më tej. Sa më parë të shkëputemi prej Kosovës dhe rrëfimit kosovar, aq më mirë për një Sërbi moderne. Kosova, e tillë çfarë është në vetëdijen sërbe, nuk shkon me botën moderne.

ofrojë shërbime, e do t'i nxjerrë shumë bashkëpjesëmarrës. Prandaj ekziston dëshira që ai të mbetet në Sërbë, se aty do të shpalosë më pak se kush e me çka e ka ndihmuar, ç'ka bërë, etj.

Zoti Bogdanović, ta mbarojmë këtë bisedë me atë që e nisëm, pra po flisnim për mundësinë e kthimit tuaj. Siç kemi përmendë, gjatë të nëntëdhjetave, disa qindra mija, nuk dihet numri i saktë, po mbi të gjitha të rinj, e lëshuan vendin. Cila është mundësia që ata, e me ta edhe ju, të ktheheni në kuptimin qenësor?

Kthimi im dhe i gruas sime s'është aq me rëndësi, sepse ne jemi pleq. Mirëpo, katastrofa e vërtetë nuk është Kosova, por kjo për të cilën po flisni ju tash. Kjo është tragjedi dhe është diçka që na dhemb tmerrësisht, kur ju shihni se çfarë fuqish intelektuale janë larguar nga Sërbia. Një numër shumë i vogël i të rinjve të shpërndarë nëpër botë e kanë arritë atë që do t'u takonte falë aftësive dhe kualifikimeve që kanë, por jetën ama e kanë larg më të mirë dhe më të lehtë sesa po të mbeteshin në Sërbë. Dilema e vërtetë e Sërbisë është si t'i ftojë të kthehen, kush t'i ftojë dhe për çka.

A ka Sërbia fuqi, përveç mundësive materiale, që t'i ftojë këta njerëz, sepse ata do t'ia ndryshonin, le të themi, edhe "pasqyrën e gjakut"?

Absolutisht. Dhe ky është, fatkeqësisht, prap një rrëfim utopik. Të gjithë diskutojmë shumë rreth kësaj. Ky kthim i fuqisë dhe energjisë intelektuale do të ishte me shumë vlerë për Sërbinë.

Por edhe do t'i ndryshonte disa baraspesha në kornizat e mënyrës ekzistuese të të menduarit.

Po, kuptohet dhe prandaj do të ketë rezistencë.

Fragmente nga intervista “Vetëdija sërbe është e helmuar me nacionalizmin kishtar, me padituri dhe me primitivizëm të madh”, realizuar nga Agim Zogaj, botuar në ‘Zëri’, 2003, Prishtinë:

E përmendët nacionalizmin aktual sërb. Ky nacionalizëm, edhe pas rënies së Milošević-it, po forcohet, po rilind dhe është agresiv në temën e Kosovës?

Ju mund të shtroni pyetjen se si është e mundshme që një Šešelji të ketë aq shumë ithtarë të politikës së tij fashiste? T’ju them të drejtën, ai në Sërbë ka edhe më shumë ithtarë sesa që kishte më herët. Dhe, kjo nuk duhet të na habisë, sepse populli im po shkon kah errësirat e shekujve të kaluar, kah mynxyrat më ekstreme nacionaliste dhe anticivilizuese. Forcimet e vetëdijes si të Vojislav Šešelji-it, të vetëdijes fashiste në Sërbë, i shpjegoj me faktin e ekzistencës së arkaizmit në vetëdijen e mentalitetit sërb. Ata që sot e përkrahin, si votues, Šešelji-in, Koštunica-n dhe nationalistët tjerë sërbë, ata mendojnë në mënyrë të vjetër, të cilën në Europë më askush nuk mund ta kuptojë.

Merreni me mend, edhe pas rënies së Milošević-it, regjimi i sotëm nationalist po ngrit përmendore, buste, lapidare, për gjeneralët e luftërave të ndryshme sërbe, të cilat Sërbia i ka humbur. Populli sërb, i indoktrinuar, nuk do të kuptojë se vetëm në këto vitet e fundit i ka humbur katër luftëra, përfshirë edhe luftën e Kosovës. Prandaj, në rastin e Kosovës kemi të bëjmë me mentalitetin mitik sërb dhe me aspiratat hegjemoniste sërbe. Mentaliteti i tillë edhe për Sërbinë është shumë

i irrezikshëm. Thënë shkurt, perspektiva e Sërbisë është shumë e qartë, është edhe shumë e zyrtë.

Udhëheqësit sërbë, në veçanti Nebojša Čović, kërcënojnë se në rast të pavarësisimit të Kosovës, do të ketë luftë të re?

Forcat nacionaliste, që kanë ngjyrimet e fashizmit modern, nuk mund ta ndalin ecjen e Kosovës, procesin e saj. Për të sotmen dhe të ardhmen e Kosovës, për rrugën e saj, do të vendosin vetë kosovarët.

Po, e di se regjimi aktual, Kisha Ortodokse Sërbe, Ushtria, Policia dhe nacionalistët e të gjitha ngjyrave në Sërbi vazhdojnë me agresivitet të trumbetojnë për Kosovën si “djep i sërbezimit” e çka tjetër. Por, pa u zgjatur në shpjegime, dua të them se secili sërb i mençur, për çka nuk dyshoj se nuk ka, e di fare mirë se tregimi për Kosovën ka mbaruar! Në lidhje me Kosovën çdo gjë ka marrë fund, nuk ka kthim të Sërbisë në Kosovë, sepse Kosova po ecë në drejtimin e vet të pavarësisë.

Prandaj, as forcat nacionaliste, që kanë ngjyrimet e fashizmit modern, nuk mund ta ndalin ecjen e Kosovës, procesin e saj. Për të sotmen dhe të ardhmen e Kosovës, për rrugën e saj, do të vendosin vetë kosovarët.

Si mundën atëherë personalitetet e errëta politike, si Čović-i, ta reformojnë Sërbinë?

Pikërisht kjo është tema e bisedës sonë. Sërbia jo që nuk mund të reformohet me këta udhëheqës, me këtë elitë politike, ushtarake, policore, intelektuale, por ajo po shkon në të kaluarën. Prandaj, në Sërbi kemi konfuzion të madh. Lidhur me kërcënimet sërbe për luftë, në rast të shpalljes së pavarësisë së Kosovës, do të thosha se këto kërcënime janë dokrra, përralla nacionaliste sërbe, sepse Sërbia nuk mund të bëjë më luftë, as me Kosovën e as për Kosovën. Sërbia i ka mbaruar luftërat e

veta, agresore dhe pushtuese, duke shënuar humbje të mëdha, duke i humbur katër luftëra vetëm në dekadën e fundit.

Pse politika serbe edhe më tej po mbahet shumë afër me Kishën Serbe?

Po, fatkeqësisht, politika serbe, si ajo e Milošević-it, e Šešelji-it, e Drašković-it dhe kjo e regjimit aktual, po flirton me Kishën Serbe. Zyrtarët e regjimit madje u takuan me përfaqësuesit më të lartë të Kishës para nisjes për në Vjenë, në takim me shqiptarët. Por, ato takime, me zyrtarët e Kishës, ishin sa për opinion dhe në Vjenë dështoi çdo synim i Serbisë. Në Vjenë zyrtarët serbë nuk treguan mençuri për t'u marrë vesh me udhëheqjen shqiptare të Kosovës. Përkundrazi, ata vazhduan të thirren në mitologjinë serbe, ndërkaq thirrjet serbe në mitologji të rreme janë tregues i mjerë se në Serbi nuk ka asnjë ecje përpara, se në vetëdijen serbe nuk ka ide si ato të Dimitrije Tucović-it, se ajo është e helmuar me nacionalizmin kishtar, me padituri dhe me primitivizëm të madh.

Edhe diplomatët ndërkombëtarë theksojnë se Serbia duhet të zgjedhë midis rrugës për në Europë dhe Kosovës. Çfarë do të zgjedhë Serbia?

Unë nuk e di saktësisht se për ku është përcaktuar, por për Europë jo. Ajo këmbëngul së koti për Kosovën, ndërsa dihet se Kosova ecën rrugës së vet. Madje, as rusët më nuk dëshirojnë të bisedojnë për budallallëqet dhe marrëzitë serbe, jo vetëm në rastin e Kosovës. Nacionalistët serbë eventualisht mund të provojnë të lidhen me fashistët rusë, sepse shumëçka që po ndodh në Serbi, është e afërt me fashizmin. Serbia duhet të brengoset se si anëtarët më të aftë të rinisë dhe të inteligjencës po i largohen. Në anën tjetër, duhet të them se ne, serbët, nga Kosova jemi larguar që nga shekujt e kaluar, shekujt XV, XVI, XVII, duke u vendosur në pjesët më të pasura në Vojvodinë. Ky largim është bërë me

vullnet dhe nuk e di se pse regjimet sërbe dhe akademitë nacionaliste sërbe gënjejnë për gjoja përzënien e sërbevëve nga Kosova. Jo, ky largim, kjo tërheqje, është bërë dhe po bëhet me vullnetin sërb. Nga Kosova nuk jemi përzënë, siç gënjejnë nacionalistët sërbe, por jemi larguar me dëshirën tonë.

Cila mund të jetë perspektiva e marrëdhënieve shqiptaro-sërbe?

Perspektiva e këtyre marrëdhënieve, jo që nuk është e ndritur, por është e errët. Fajin dhe përgjegjësinë për këtë e mban populli sërb, i cili historikisht i është vërsulur popullit shqiptar: ia ka marrë lirinë, tokën dhe ka bërë gjenocid mbi të.

Perspektiva e këtyre marrëdhënieve, jo që nuk është e ndritur, por është e errët. Fajin dhe përgjegjësinë për këtë e mban populli sërb, i cili historikisht i është vërsulur popullit shqiptar: ia ka marrë lirinë, tokën dhe ka bërë gjenocid mbi të. E shihni, edhe sot regjimi aktual sërb jo që nuk kërkon falje për gjenocidin ndaj shqiptarëve, por, përkundrazi, vazhdon me përrallat e vjetra në lidhje me Kosovën. Nëse diçka duhet të lëvizë përpara, kah shtensionimi i marrëdhënieve, atëherë ky fillim duhet të bëhet nga ana e Sërbisë.

A mendoni edhe ju se pavarësia e Kosovës është e vetmja alternativë që e qetëson edhe rajonin?

Edhe unë mendoj ashtu, sepse nuk ka zgjidhje tjera. Për Sërbinë pavarësia e Kosovës do të jetë e dobishme, sepse sa më parë që Sërbia të largohet nga Kosova, aq më mirë është për të. Sërbia asgjë nuk humb me largimin nga Kosova. Por, unë si sërb, do të dëshiroja që në Kosovën e pavarur, manastiret tona të vjetra sërbe, të ruhen.

Cili është mesazhi juaj për popullin e Kosovës?

Do ta lusja popullin e Kosovës që t'ia falë të gjitha mëkatet dhe budallallëqet popullit tim sërb dhe të provojnë të jetojnë pa konflikte, njëri pranë tjetrit, në mënyrë të civilizuar, në hapësirat europiane, secili në shtëpinë dhe atdheun e vet.

Do ta lusja popullin e Kosovës që t'ia falë të gjitha mëkatet dhe budallallëqet popullit tim sërb dhe të provojnë të jetojnë pa konflikte, njëri pranë tjetrit, në mënyrë të civilizuar, në hapësirat europiane, secili në shtëpinë dhe atdheun e vet.

Fragmente prej intervistës së realizuar nga Alexandre Mirlesse për Notre Europe's Research Program on European Identity, shkurt 2008.

Çka mendoni për situatën në Kosovë? Duhet ta pranojë Sërbia pavarësinë e Kosovës?

Familja ime, nga të dy anët, vjen nga Kosova. Por, kur paraardhësit e mi e braktisën vendin e tyre në shekullin XIX, për ta ishte e qartë se nuk do të ktheheshin një ditë atje. Shumë sërbe u larguan nga Kosova në këtë mënyrë, duke ua shitur tokën e tyre shqiptarëve për një çmim të mirë, dhe shumë nga nacionalistët e sotëm nuk kanë qenë kurrë në Kosovë. Sërbët nuk duhet të harrojnë se kur Kosova ishte djepi i mbretërisë sërbe, Beogradi ishte hungarez. Që atëherë, sërbi kanë lëvizë në drejtim të veriut. Nuk ka asgjë tragjike në këtë. Problemi i vetëm është te kishat bizantine, të cilat janë me të vërtetë të bukura dhe interesante. Por, kjo telashe do të mund të zgjidhej me një zgjidhje ndërkombëtare – të cilën sërbi nuk kanë dashur kurrë ta pranojnë. E kjo në emër të kishës ortodokse, e cila tani kërkon që sërbi ta dominojnë një vend që ata e kanë braktisur. Përveç kësaj, ka një mitologji përreth kësaj teme. Si student i arkitekturës, kam udhëtuar në Kosovë. Kam parë një numër të mirë të këtyre manastireve: ato janë të bukura, sigurisht, por asgjë më shumë se kaq.

Mendimin tënd nuk e ndajnë shumica e sërbevë.

Ju e dini, gjithmonë kam qenë mendimtar i lirë. Kur ish-komunistët u metamorfozuan në nacionalistë ortodoksë me mjekër të gjatë, më akuzuan se jam kozmopolit. Propaganda e Milošević-it u lëshua kundër meje. Dy ose tri herë në javë kishte sulme ndaj meje në shtyp, të shoqëruara me foto të mëdha. Njerëzit më njihnin në rrugë dhe më fyenin: “Ti je tradhtar i Sërbisë!”.

Ju zgjodhët të shkonit në ekzil në fillim të viteve 1990. Si u vendosët në Vjenë, ku jetoni tash gati pesëmbëdhjetë vjet?

Ideja ime e parë ishte që të shkoja në Paris, gjë që është pothuajse e natyrshme për një sërb. Por, kemi pasur marrëdhënie shumë të vështira me zyrtarët nacionalistë të emigracionit sërb, të cilët ishin tmerrësisht profashistë. Në Vjenë gjeta një komunitet “jugosllav”. Ka shumë kroatë, maqedonë, boshnjakë dhe sërbe (pak më pak). Shumica e tyre kanë mbetur jugosllavë këtu. Edhe, në qoftë se ka, disa veteranë lufte. Pastaj ka një lidhje mes Vjenës dhe Beogradit: Danubi, në të cilin unë jam i dashuruar.

Familja ime, nga të dy anët, vjen nga Kosova. Por, kur paraardhësit e mi e braktisën vendin e tyre në shekullin XIX, për ta ishte e qartë se nuk do të ktheheshin një ditë atje. Shumë sërbe u larguan nga Kosova në këtë mënyrë, duke ua shitur tokën e tyre shqiptarëve për një çmim të mirë, dhe shumë nga nacionalistët e sotëm nuk kanë qenë kurrë në Kosovë. Sërbët nuk duhet të harrojnë se kur Kosova ishte djepi i mbretërisë sërbe, Beogradi ishte hungarez.

DRUGA SRBIJA 1

BOGDAN BOGDANOVIĆ

Izdavač:

ADMOVERE

(transitional justice

| education | peacebuilding)

Priredio za izdavanje:

Škeljzen Gaši

Istraživački asistent:

Ardit Kika

Prevod s albanskog na srpski:

Tomislav Perušić

Dizajniranje korica i formatiranje:

Jeta Dobranja

Štampanje:

Iliri

Januar 2024.

Priština

Tiraž:

150 primeraka

Istraživanje i izdavanje podržao:

**KFOS (Kosovo Foundation for
Open Society)**

Stavovi izraženi u ovoj publikaciji ne predstavljaju nužno stavove organizacije **ADMOVERE** (Transitional Justice | Education | Peacebuilding), kao ni Fondacije Kosova za otvoreno društvo (KFOS).

DRUGA SRBIJA 1
BOGDAN BOGDANOVIĆ

Uvod

Projekat 'Druga Srbija' za čitaoca prikuplja stavove srpskih intelektualaca koji su se suprotstavili drastičnom kršenju ljudskih prava Albanaca na Kosovu od strane srpskih vlasti, od vremena kada je Srbija ukinula autonomiju Kosova 23. marta 1989. do ulaska NATO trupa 12. juna 1999, pa čak i nakon toga. Ta kršenja su tokom 1998. i 1999. kulminirala ubistvima oko 10 hiljada albanskih civila, silovanjima hiljada žena, proterivanjem gotovo milion Albanaca, paljenjem i uništavanjem oko 100 hiljada kuća, kao i ostalim duševnim i materijalnim štetama.

Tim ciljem smo naširoko istraživali članke i intervjuje objavljene tokom ovog vremenskog perioda od preko tri decenije po dnevnim i nedeljnim novinama i publikacijama na Kosovu, u Srbiji i šire. U ovom tomu smo obuhvatili isečke iz članaka i intervjuja najistaknutijeg intelektualca, arhitekta Bogdana Bogdanovića [1922–2010], u kojima govori o brutalnim kršenjima ljudskih prava Albanaca na Kosovu tokom 90-ih godina. Pored toga, od posebnog značaja nam je bilo da uključimo i isečke u kojima Bogdanović ističe svoje stavove o nezavisnosti Kosova i odnosima koje ono ima sa Srbijom, ali i o albansko-srpskim odnosima uopšte.

Bogdan Bogdanović u jednom od intervjuja priča kako je krajem 80-ih, vraćajući se iz Mitrovice u Beograd, sa vozačem Albancem u automobilu mitrovačke registracije, shvatio šta znači biti Albanac u Jugoslaviji: 'Svašta su nam radili dok smo putovali - trubili nam, zviždali, pretili da će nas pregaziti kamionom'. Što se tiče situacije Albanaca na Kosovu početkom 90-ih, Bogdanović se priseća kako mu je jedan srpski milicajac rekao: 'Ne znate vi šta naši milicajci rade na Kosovu'. Represiju i aparthejd Srbije na Kosovu, koji se zaoštravao tokom 90-ih, Bogdanović je okarakterisao kao fašizam, dodavši da je to nešto što će '...srpski narod, mi Srbi, naša deca i unuci, da nosimo na savesti'.

Kada je reč o mitu da je Kosovo u srednjem veku bilo kolevka srpske kraljevine, Bogdanović kaže da je Beograd u to vreme, opet, pripadao Mađarima. On nije podržavao jadikovke iz Srbije da se demografska situacija na Kosovu menja zbog porasta albanskog stanovništva. Njegov argument je bio da su tokom poslednjih sto godina, koliko je Kosovo bilo deo Srbije, Srbi odatle odlazili, a jedan od razloga za to bilo je preseljenje u bogatije krajeve, prodavši zemlju Albancima po veoma povoljnim cenama. On je smatrao da, s obzirom na to da na Kosovu živi oko 2 miliona Albanaca, koji čine preko 90 posto stanovništva, Kosovo pripada onima koji tamo žive i to treba reći srpskom narodu, iako to, kako tvrdi, svi već znaju, ali nemaju dovoljno snage i hrabrosti da to priznaju. Bogdanović je često na tu temu govorio nešto što zvuči pomalo pijačarski: '...dobro smo se razmenili jer dali smo Kosovo, a dobili Vojvodinu'.

Bogdanović je insistirao da se srpskom narodu jasno stavi do znanja da će nasleđe srpskog identiteta svakako ostati na Kosovu, ostaće i srpski hramovi, jer se i grčki hramovi uglavnom nalaze van Grčke, u Maloj Aziji, od Aleksandrije sve do Srbije. Bio je uveren da bi, da Srbija nije nanela toliko zla Albancima, oni sačuvali to srpsko nasleđe na Kosovu, a možda bi se našlo i neko rešenje po primeru Svete Gore. Štaviše, Bogdanović se osvrnuo na priče o tome kako su Albanci zapravo i očuvali te hramove, poput Pečke patrijaršije koju su štitili rugovački Klimenti.

Bogdanović se protivio dvostrukim aršinima predstavnika srpskog režima tokom 90-ih, koji su tražili autonomiju Krajine u Hrvatskoj s pravom na otcepljenje, dok su isto to pravo na Kosovu kategorički negirali. On je prvi Srbin koji je još 1990. godine javno rekao da je sad već zapravo i kasno za stvaranje republike na Kosovu, smatrajući legitimnim pravom čak i želju ovdašnjih Albanaca da se ujedine s Albanijom. Prema njegovim rečima, što pre se Kosovo odvoji od Srbije, to bolje za modernu Srbiju, jer Kosovo kakvo je usađeno u srpskoj svesti ne ide uz savremeni svet.

Bogdanović je jedan od najneobičnijih srpskih patriota, jer brine za sudbinu svog naroda i njegovu tragediju i oseća duboku bol zbog toga što su malodušni i agresivni političari zločinci čitav taj užas stavili na dušu njegovog naroda, počinivši teške zločine nad drugim narodima koji ih okružuju, a pogotovo nad Albancima. Sudbinu srpskog naroda tokom 90-ih doživljava kao veoma mračnu, a ratove Srbije koji su se vodili u tom periodu vidi ne kao vojne pobjede ni političku nadmoć, već 'kao jednu moralnu, čak i mentalnu katastrofu srpskog naroda'.

Za Bogdanovića, komponente srpskog nacionalnog interesa su prijateljstvo s Albancima, očuvanje srpskog stanovništva koje želi da živi na Kosovu i očuvanje srpskih spomenika na Kosovu. Njegov patriotizam vidimo i u stavu da bi, ako bi morao da živi u Velikoj Srbiji koja bi ličila na Bliski istok, ili u Maloj Srbiji koja bi ličila na Švajcarsku, uvek izabrao Malu Srbiju.

Njegovo protivljenje srpskom nacionalizmu najbolje ilustruje poduže pismo koje je poslao Miloševiću krajem 80-ih. To pismo i ostale antinacionalističke kritike upućene Miloševiću podstakle su brojne pokušaje provaljivanja u njegov stan i pretnje linčom, a na kraju ga isključuju iz partije. Napadi na njega primorali su ga da se 1993. godine zajedno sa suprugom Ksenijom preseli iz Beograda u Beč, gde je 2010. godine i umro.

Bogdanović je dao niz tačnih predviđanja o političkim dešavanjima tokom 1990-ih, čak godinama unapred pre nego što bi se ona ostvarila. Tri od njih su izuzetno značajna: prvo je da će se predsednik SRJ Slobodan Milošević naći na optuženičkoj klupi jer će morati da odgovara pred mnogim narodima, a pogotovo pred Albancima, za ubijene žrtve; drugo, ako srpski narod krene u rat na Kosovo, sramno će ga izgubiti; i treće, kao rezultat ratnohuškačke politike, Beograd će biti bombardovan.

Odgovornost za srpsku nacionalnu katastrofu - to kako je srpski narod došao u poziciju da bude toliko omražen i zavađen sa svima oko sebe - Bogdanović je svalio na intelektualnu elitu, koja nije naučila

srpski narod kako da voli i nije mu poručila da živimo u jednom mešovitom svetu i da zbog toga treba da budemo srećni, jer delimo suživot sa mnogim različitim kulturama. Zbog toga je uvek tražio od Srba da shvate da je sticanje prijateljstava važnije od osvajanja teritorija, i predlagao da sva njihova snaga, um, volja i intuicija budu usmerene na prijateljske odnose sa Albancima, te da im je za tako nešto potreban jedan srpski Šarl de Gol. Očekivao je da će se posle svih razaranja gradova i ubijanja ljudi tokom rata na Kosovu (1998-1999) srpska svest probuditi, a činjenica da se to nije desilo za njega je bila bolna i smatrao ju je moralnom tragedijom srpskog naroda.

Nakon objavljivanja stavova intelektualaca Bogdana Bogdanovića, u okviru projekta 'Druga Srbija' obuhvatićemo isečke iz članaka i intervju a nekoliko drugih srpskih intelektualaca kojih je, iako u malom broju, ipak bilo, a koji nažalost više nisu živi, kao što su: Miloš Minić [1914–2003], Srđa Popović [1937–2013], Lazar Stojanović [1944–2017], Bogdan Denić [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013] i drugi.

Sve ove intelektualce su inspirisali srpski socijaldemokrate, kao što su Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović i drugi koji su tokom 1912. i 1913. godine, kada je Srbija zauzela Kosovo, bili protiv stravičnih zločina koje je srpska država na toj teritoriji činila nad nevinim albanskim stanovništvom. Primera radi, u jednom Tucovićeovom članku, objavljenom u ondašnjim socijalističkim 'Radničkim novinama' iz Beograda, on piše: '...mi smo pokušali da izvršimo ubistvo s predumišljajem jedne čitave nacije'. Jedan redakcijski članak ovih novina je tvrdio da je Tucović posedovao informacije o toliko gnusnim zločinima srpskih snaga nad Albancima da nije želeo uopšte da ih objavljuje. Nažalost, takvi zločini su se ponovili krajem Prvog svetskog rata 1918. i 1919. godine, zatim tokom perioda između dva svetska rata, krajem Drugog svetskog rata (1944–1945), pa

nakon njega (1946–1966) i, na kraju, tokom poslednje decenije prošloga veka (1989–1999).

Projekat 'Druga Srbija' ima za cilj ne samo da pruži model jednog intelektualca koji se protivi nepravdi i zločinima počinjenim od strane državnih vlasti na čijem čelu su njegovi 'sunarodnici', bez obzira na njihova opravdanja, već i da oda počast takvom čoveku koji je na ovaj način često rizikovao svoj život, pokazujući neverovatnu hrabrost koja nikako ne sme da prođe bez zasluženog priznanja. Nažalost, ove ličnosti se u srpskom narodu smatraju izdajnicima, isključuju se iz društva, osuđuju, kleveću i napadaju, dok ih Albanci gledaju s nepoverenjem i zanemaruju.

Nadamo se da će ova publikacija služiti novinarima, političkim analitičarima i onim aktivistima civilnog društva koji se bave albansko–srpskim odnosima; političarima uključenim u pregovore koji se zalažu za normalizaciju ovih odnosa; studentima, akademikima i široj javnosti, uključujući i buduće generacije Kosova, Srbije, Albanije i čitavog Balkana, kao i svima onima u svetu koji su zainteresovani za ovo izdanje, pošto će ono biti dostupno onlajn i, osim na albanskom i srpskom, biće objavljeno i na engleskom jeziku.

Posleratno Kosovo nema nijednu ulicu, trg ili školu koja nosi ime arhitekta i humaniste Bogdana Bogdanovića, iako se on žestoko suprotstavljao državnom teroru Miloševićevog režima početkom 90–ih godina. No, iako je bio prvi i najglasniji srpski intelektualac koji ne samo da se protivio okupaciji Kosova od strane srpskog režima, već je podržao i njegovu nezavisnost, Skupština Kosova ga nije pozvala na svečanost proglašenja nezavisnosti 17. februara 2008.

Stoga, neka ovo izdanje bude jedno skromno priznanje izuzetnom intelektualcu Bogdanu Bogdanoviću za njegov ogroman doprinos u zaštiti ljudskih prava kosovskih Albanaca, kao i za napore da se Albanci i Srbi prijateljski i u miru razidu, ali i da zasnuju suživot na toleranciji i međusobnom razumevanju.

Škeljzen Gaši

Bogdan Bogdanović (1922-2010)

Rođen je 1922. u Beogradu. Godine 1941. priključuje se Antifašističkom pokretu. Nakon Drugog svetskog rata, kao školovani arhitekta projektuje više od 20 spomenika žrtvama fašizma, od kojih su dva međunarodno priznata, jedan u Jasenovcu i drugi u Vukovaru. Predavao je urbanologiju na Beogradskom univerzitetu. Osim što je napisao mnogobrojne članke, neki od kojih su objavljeni i u međunarodnim časopisima, takođe je i autor nekoliko knjiga. Osamdesetih je bio gradonačelnik Beograda. Godine 1981. napušta Srpsku akademiju nauka i umetnosti (SANU). Krajem osamdesetih i početkom devedesetih se, kao strastveni levičar, oštro suprotstavlja srpskom nacionalizmu. Njegova otpornost tadašnjem režimu najbolje je ilustrovana jednim dugim pismom koje je bio uputio Slobodanu Miloševiću. Zbog tog pisma, i drugih kritika antinacionalističke prirode upućenih Miloševiću, postojali su razni pokušaji upada u njegov stan, zatim je bio žrtva pretnji i poziva na linč, a na kraju ga isključuju i iz Partije. Napadi na njega su doveli do toga da se 1993., zajedno sa svojom suprugom Ksenijom, iseli iz Beograda u Beč, gde i umire 2010.

Isečci iz intervjua “Ja sam malo drukčiji Srbin”, u realizaciji Srđana Kisića, objavljenog u “Valteru” 15. decembra 1989. u Sarajevu:

Da li ste i kako otvarali onu Vašu, već čuvenu, zelenu kutiju u koju pohranjujete Vaše snove. Rekli ste da ne znate da li ćete je za života uopšte otvoriti...

Ta kutija je legendarna. Nisam je otvorio još... Ko zna da li ću je ja i otvoriti ili ću je nekom zaveštati. Interesantna je stvar koliko je ta kutija univerzalna. Vi verovatno govorite o njoj na osnovu emisije koju je radila Silvija Luks, ali prvi je tu kutiju snimio Janjić, sa sarajevske TV, još pre tri godine. Ja sam posle toga bio nekim povodom u Kosovskoj Mitrovici odakle me vraćao jedan vozač Albanac. Tada sam video šta znači biti Albanac u Jugoslaviji. Vozili smo se u automobilu sa registracijom Kosovske Mitrovice. Svašta su nam usput radili, trubili, svirali, pretili da će da nalete sa kamionima na nas i tako dalje. Taj čovek je bio prilično zburjen i isprepadan, čak nije znao dobro srpski. Odjedanput, usred one vožnje on mi kaže: “Ma nešto da Vas pitam, žena mi rekla da Vas pitam...” - i sad šta da me pita: “Je li istina

Ja sam posle toga bio nekim povodom u Kosovskoj Mitrovici odakle me vraćao jedan vozač Albanac. Tada sam video šta znači biti Albanac u Jugoslaviji. Vozili smo se u automobilu sa registracijom Kosovske Mitrovice. Svašta su nam usput radili, trubili, svirali, pretili da će da nalete sa kamionima na nas i tako dalje.

da Vi imate onu zelenu kutiju i da li je istina da Vi u nju spuštate svoje snove...?” - i vi vidite koliko su neke stvari opšteljudske i univerzalne. Eto, ta je kutija stvarno prerasla etničke podele. Ja ne znam kada ću da je otvorim.

Iseći iz intervjuja “Da sam četnik, ne bih verovao Draškoviću”, u realizaciji Srđana Kisića, objavljenog u “Našim Danima”, 14. septembra 1990. u Sarajevu. Isti intervju je objavljen pod naslovom “Sa Albancima se moramo rastati kao prijatelji” u novinama “Zëri i Rinisë”, 21. septembra 1990:

Pojavom Demokratske stranke ohrabrena su izvesna pozitivna kretanja među srpskom liberalnom inteligencijom. Ali, čini se da i kod njih prevladava nacionalni program...

Ja izvesnih simpatija za njih imam. Samo, oni očigledno imaju dve polovine. Imaju jednu intelektualnu i, ja bih rekao, kosmopolitsku polovinu, a imaju i drugi polovinu koja je dobro zahvaćena nacionalizmom. Njihova prva slabost je ta što nemaju mnogo glasača, takav je opšti utisak, možemo se mi i varati.

Oni se nisu jasno postavili u odnosu na Kosovo. S obzirom na to da je Kosovo stvar gde se mora rešiti i srpska i jugoslovenska situacija, vreme je već da se prema Kosovu neko jasno postavi, i da jedan dobar, proveren Srbin kaže jasno srpskom narodu: “Braćo Srbi, mi tamo možemo to i to, a to i to ne možemo!” Samo ja takvog Srbina ne vidim. To bi trebalo da bude intelektualac tipa kao što je bio De Gol, a istovremeno i autoritet, da ume dobro da podvikne kao Kemal Ataturk, pa da malo ovaj narod dovede k svesti.

Da li je Kosovo sada definitivno izgubljeno za Srbiju?

Represije, ukidanje svega i ceo taj aparthejd koji se sprovodi dole, taj fašizam, mi nemamo drugu reč, to je nešto što će srpski narod, mi Srbi, naša deca i unuci da nose na savesti. To nije za praštanje i za to se mora nekad, kad-tad, odgovarati, nacionalno odgovarati.

Slobodan Milošević je jako mnogo doprineo da ono bude izgubljeno koju godinu brže. Od njegovog dolaska i onog čuvenog “vas niko ne sme da bije” iseljavanje se pojačalo. Oni sad više ne pominju iseljavanje. Represije, ukidanje svega i ceo taj aparthejd koji se sprovodi dole, taj fašizam, mi nemamo drugu reč, to je nešto što će srpski narod, mi Srbi, naša deca i unuci da nose na savesti. To nije za praštanje i za to se mora nekad, kad-tad, odgovarati, nacionalno odgovarati.

Mi na Kosovu nemamo izbora.

Postoji demografska situacija takva kakva jeste, i na vreme je trebalo stvarati jedan prijateljski odnos sa Albancima i videti u kojoj meri se naše prisustvo tamo, ne pominjem De Gola napamet, može zadržati. Mi smo imali puna prava da tražimo od Albanaca, i poznajući Albance, mi bismo to i dobili, da nam oni, u jednom prijateljskom rastajanju, ako mogu tako da kažem, vo vjeki vjekov čuvaju naše svetinje. Oni su to radili, Rugovci su čuvali Pečku patrijaršiju, muslimani i Albanci, Rugovci su to smatrali svojim kulturnim mestom.

Mi smo mogli lepo da im kažemo: mi vam ostavljamo jedan deo svoje prošlosti da se razidemo kao prijatelji i da se ne razidemo baš sasvim, da napravimo i neke dogovore o nekakvoj demografskoj proporciji. U modernom svetu moraju da se prave neke demografske proporcije. Demografski dogovori postoje u Belgiji, Švajcarskoj. Na Balkanu pogotovo moraju da postoje, jer ako na Balkanu počne rat pravljenjem dece, onda mi nismo dobro učinili. To je sve moglo, ali samo u drugom tonu, načinu i u duhu ljudskog razumevanja. Sada, posle zle krvi, pobijene dece u demonstracijama, grozota i svinjarija koje se prave

Albancima, sumnjam da će to baš tako ići prosto. To su veliki grehovi ove politike. Što je najgore, jedna mala politika, jedna bedna politika, jedan loš političar, oni polako svoje grehe prebacuju na pleća cele nacije.

Isečci iz intervjuja “Život okružen lažima”, u realizaciji Jelene Lovrić, objavljenog u “Danasu” 2. oktobra 1990. u Zagrebu:

Kako Vi gledate na mogućnost rešenja kosovskog pitanja?

Pa bi narodu trebalo objasniti da su na Kosovu, istina, zaloge našeg identiteta, naši talismani, ali i grčki su talismani uglavnom izvan Grčke, u Maloj Aziji, od Aleksandrije do Srbije.

Danas je apsolutno trenutak da neko ko ima autoritet u srpskoj naciji - ako takvog uopšte ima - kaže istinu o Kosovu, da kaže šta mi tamo možemo, šta ne možemo, šta smemo, šta ne smemo, da se postavimo jednom prema tom pitanju onako kako bi se postavio jedan normalan savremen narod. Vidite sad se slavi ova seoba Srba. Vrlo je nejasno šta se njom kazuje, šta se poručuje, opet se govori o nekoj drami, nekoj tragediji, kao, mi Srbi smo i tu bili

nešto teško pogođeni sudbom kletom i udesima istorije, pa smo sa siromašnog Kosova otišli u bogatije krajeve i počeli da potiskujemo, recimo, Mađare. Treba neke stvari dovesti do elementarne istorijske pravde; jeste, mi sa Kosova odlazimo već 200 ili 300 godina, ali naseljavamo neke krajeve gde nismo bili u većini. Znači, neke ravnoteže ima. Pa bi narodu trebalo objasniti da su na Kosovu, istina, zaloge našeg identiteta, naši talismani, ali i grčki su talismani uglavnom izvan Grčke, u Maloj Aziji, od Aleksandrije do Srbije. Treba to dovesti u savremeni kontekst. Znajući Albance kao ponosan narod, ubeđen sam da bi nam oni – da se nismo s njima zakrtili, da nismo s njima sada istinski neprijatelj - ne

samo čuvali te svetinje, nego bi se možda našla i neka druga rešenja, neka enklava, oaza, tipa Svete Gore.

Niste prvi koji mi govore o čoveku koji bi srpskom narodu trebao reći istinu...

Da, trebao bi nam neko poput De Gola. Ali gde da ga nađemo?

... ali istovremeno svi dodajete da bi taj čovek verovatno u prvom trenutku doživeo osudu?

Mislim da bi bio užasno napadnut, žigosan, uništen, ali bi ga svi poslušali i svima bi laknulo. Verujem da bi laknulo čak i ovima koji tvrde da će Kosovo ponovo naseliti Srbima, koji se zanose suludim stvarima, a laknulo bi pre svega narodu, jer on ipak oseća da sa Kosovom stvari klize sve gore i gore, ka ratu. Mi već govorimo o ratu. U Srbiji se već govori o ratu. Narod to zna. A narod isto tako zna da, ako dođe do građanskog rata ili pravog rata, neće da ginu oni koji nose šajkače i kokarde i pevaju po kafanama, nego će da ginu deca koja uvek ginu u ratovima. Tako da verujem da bi takve reči donele olakšanje, ali to je sad tako daleko otišlo da je teško shvatiti. Ali tako se mora završiti, ne može drugačije. Ovo što sada Milošević radi na Kosovu je bezizgledno, jer on pre svega ne radi ništa, on samo prebija i šalje policiju. Tako nam nema perspektive.

Ali, nije li poslednji Miloševićev govor, koji je vrlo pomirljiv, zapravo okretanje ka toj vrsti rešenja?

Ako je to okretanje ka toj vrsti rešenja - on nije čovek koji može da ga sprovede. On tamo više nema šta da traži i on sam to zna. Govor je,

—
Znajući Albance kao ponosan narod, ubeđen sam da bi nam oni – da se nismo s njima zakrtili, da nismo s njima sada istinski neprijatelj - ne samo čuvali te svetinje, nego bi se možda našla i neka druga rešenja, neka enklava, oaza, tipa Svete Gore.

istina, zagonetan, ne bih umeo da ga objasnim, možda je svestan da je njegova politika propala ili samo taktizira u odnosu na neke dalje prego-vore u Jugoslaviji. Pala je krv, čovek koji je dozvolio da padne krv i koji je stalno izazivao još veće krvoproliće, ne može sada da nudi neku ruku pomirnicu. Za njega bi bilo neophodno da pročita Slobodana Jovanovića kako bi video celu farsu srpskih političkih borbi i onoga što je Jovanović zvao malim velikim ljudima. Srbija je i pre njega imala malih ljudi koji su bili stavljeni u situaciju da se ponašaju kao veliki, ali ne mogu.

Ovakva vremena nisu pogodna za razumne ljude, utoliko je potreba za njima veća. Rekli ste da se intelektualci u tom smislu nisu baš iskazali i to je zajedničko svim našim sredinama. Postoji li, po Vama, u Srbiji neka intelektualna snaga koja bi mogla preuzeti na sebe odgovornost i ponuditi mirna rešenja?

Krećem se u krugu istomišljenika koji su se itekako manifestovali, ali mi smo manjina. Pišući pismo pre tri godine, pogrešio sam jer sam celim njegovim tonom pokazao da računam na inteligenciju Beograda. A evo, Mirku Kovaču razbiju glavu, mogao je čovek da pogine, pre toga je Pekić dobio batine, još pre su istukli Mićunovića - zemlja mi je prebijačka, na nivou kneza Miloša, Miloš je uglavnom pismene ljude prebijao - a niko ni glas da dignu. To je nešto što se ne može objasniti. Znamo svi da su intelektualci na razne načine zavisni od vlasti, ali ta se vrsta indolentnosti ne može prihvatiti.

Vrlo ste pesimistički raspoloženi?

Smenjuju se optimizam i pesimizam. Optimizam se svodi na to da će se ipak sve svršiti drekom i pevanjem ali bez pucanja, a pesimizam da se rat neće izbeći. Pesimizam u odnosu na srpsku sredinu svodi se i na to da ćemo se mi na kraju krajeva sa Miloševićevom politikom naći na minimum minimuma, da ćemo istinski završiti kao Beogradski pašaluk.

S Vojvodinom ne ide i neće ići onako kako on misli, Kosovo je izvan mogućnosti razmatranja, s Crnom Gorom isto neće biti po njegovom, i mi ćemo se naći na svom nacionalnom minimumu. Milošević će biti krivac za nacionalnu katastrofu, podvlačim nacionalnu. Znete, u čudnoj sam situaciji, kako traje moja borba protiv nacionalizma sve više osećam u sebi neke nacionalističke porive, sve više se brinem za sudbinu svoje nacije, sve više sam svestan njene tragedije. Osećam neku vrstu trpnje, trpljenja zbog onoga što moj srpski narod prima danas na svoja pleća, a što mu toware u suštini minorni agresivni političari.

Svojim pismom hteli ste podrmati svoj narod. Niste uspeli. Poslednje pitanje: ne mislite li da je srpski narod sada ipak malo prodrman svim onim što mu se događalo u poslednje vreme?

Kad kažete da je poslednje pitanje, onda ja treba da dam i poslednji odgovor. Dugo o tome razmišljam, ali treba stisnuti zube i skupiti hrabrost pa javno reći: plašim se da trežnjenje srpskog naroda ne počne tek posle katastrofe, neke srpske katastrofe. Ne mislim više da ludosti jedne naopake srpske politike, zapravo Miloševićeve politike - jer neću da je vezujem sa Srbima, na kraju krajeva, ja imam prava da postavim pitanje da li je on baš pravi Srbin ili nije - mogu da bace u kaos celu Jugoslaviju. Ali da mogu Srbiju - u to ne sumnjam, Srbija može da se gurne u građanski rat s Albancima ili čak u rat s Albancima uopšte. A to je stravično. To su zastrašujuće perspektive, ali bojim se da to ne bude jedina moguća metoda trežnjenja.

—————
Znete, u čudnoj sam situaciji, kako traje moja borba protiv nacionalizma sve više osećam u sebi neke nacionalističke porive, sve više se brinem za sudbinu svoje nacije, sve više sam svestan njene tragedije. Osećam neku vrstu trpnje, trpljenja zbog onoga što moj srpski narod prima danas na svoja pleća, a što mu toware u suštini minorni agresivni političari.

Procenite je li ovo drastično za objavljivanje... Ali neka ipak bude rečeno, jer, na kraju krajeva, više se ne sme ćutati.

Isečci iz intervjua “Prokletstvo nedovršenih istorija”, u realizaciji Milke Tadić, objavljenog u “Monitoru” 1. februara 1991. u Podgorici:

Da li su izbori u Srbiji, pa i u Crnoj Gori, upravo pokazali da taj put od kolektivnog ka individualnom, od mase do građanina, o čemu i Vi govorite, još nije pređen?

Opozicija je napravila grešku i stoga što u predizbornoj kampanji nije pominjala Kosovo. Ono se ne može prećutkivati, i ne može se bežati od Kosova kao od nekog ludaka u porodici. U stvari, sada svi ćute. I pozicija i opozicija. Ni Milošević više ne pominje Kosovo. Kao da je sve rečeno, kao da je iseljavanje prestalo. A naravno, ništa nije rečeno. Vojska i policija održavaju neki prividni mir, ali niko ne nudi program, racionalan nacionalni program. Kosovo može da se reši na dva načina - ili da se spremamo za rat, ili da se putem sporazuma nekako dogovorimo. Mi ne možemo više ćutati jer vreme ne čeka. Ponekad se bojim da je i za republiku dole kasno. Pravo da vam kažem, ako treba da živim u nekakvoj velikoj Srbiji sa Kosovom koja bi ličila na zemlju Srednjeg istoka, ili u maloj Srbiji, koja bi podsećala na Švajcarsku, ja bih uvek rađe izabrao ovu drugu zemlju. Stoga, ako opozicija ne može da donese rešenje,

—
Ponekad se bojim da je i za republiku dole kasno. Pravo da vam kažem, ako treba da živim u nekakvoj velikoj Srbiji sa Kosovom koja bi ličila na zemlju Srednjeg istoka, ili u maloj Srbiji, koja bi podsećala na Švajcarsku, ja bih uvek rađe izabrao ovu drugu zemlju.

morala bi bar hrabro da postavi pitanje, a ona ništa ne čini, bar kada je o Kosovu reč.

UJDI je pre nekoliko meseci postavljao i pitanje i nudio dijalog?

Da, ujdijevci su postavljali pitanja, oni su jedan divan svet. Upravo su zato u priličnoj meri odvojeni od znatnog dela ovdašnje opozicije. Mislim da su se čak i oni u poslednjem momentu povukli, jer su shvatili da onaj ko pomene Kosovo, gubi i ono malo glasača što ih ima. Bilo je pored njih još hrabrih ljudi. Predstavnik zelenih Dragan Jovanović je rekao - znam da ću izgubiti glasače ali ja moram razgovarati o Kosovu, o njegovoj ekologiji. Ne znam da li se mnogo zna o onoj tezi da je Milošević direktni zastupnik i eksponent uvoznika prljavih tehnologija, koje se smeštaju na Kosovu. I stvarno, termoelektrane na Kosovu su zastrašujuće. Donose kisele kiše i uništavaju okolinu. Pored Jovanovića, i Čanak je govorio o Kosovu. Ali na te usamljene glasove nema dogovora, i kao da ih niko nije čuo. Ono čega se najviše plašim je da će u Srbiji posle izbora nastupiti duhovna čamotinja...

Isečci iz intervju a “Mi konstantno bežimo s Kosova”, u realizaciji Agima Zogaja, objavljenog u novinama “Zëri” 6. aprila 1991. u Prištini:

Juče sam na mitingu koji je organizovala srpska opozicija čuo narod kako uzviče “Slobo Staljine” i setio se svog pisma koji ste spomenuli, kada sam po prvi put javno upotrebio reč “staljinizam” za aktuelnu politiku. Sada je ta istina da živimo pod tiranskim režimom jednog čoveka, o kojem ne vredi da pričamo, stigla i do ostalih ljudi. Njegov režim može da se nazove staljinističkim, profašističkim, ali i populističkim. U suštini, radi se o jednoj novoj proklesoj pojavi o kojoj će istorija reći svoje. Što se tiče ideologije, teško je tu govoriti o nekoj ideologiji, jer u njegovoj tiranskoj politici ne postoje ideje, postoje samo fiks ideje, postoje ludačke a ne i istinite ideje. Ja bih, čak, rekao da se radi o iluzijama, prevarama, ogromnom bezumlju jednog takvog režima i čoveka koji je na njegovom čelu, dakle o Miloševićevom bezumlju... Milošević je od danas premražena

Milošević je od danas premražena osoba, uništio je Jugoslaviju, zbog njega smo mi Srbi ostali dužni svim narodima, dakle i vama Albancima [...] Taj čovek ne samo da će ostati zabeležen crnim slovima u našoj srpskoj istoriji, nego će snositi i veliku odgovornost koja će možda biti i kažnjiva. Ja ne verujem da će on moći da umre bez da se nađe na optuženičkoj klupi. On će morati da odgovara pred mnogim narodima, moraće da odgovara i pred vama Albancima za ubijene živote, za živote vaše dece...

osoba, uništio je Jugoslaviju, zbog njega smo mi Srbi ostali dužni svim narodima, dakle i vama Albancima [...] Taj čovek ne samo da će ostati zabeležen crnim slovima u našoj srpskoj istoriji, nego će snositi i veliku odgovornost koja će možda biti i kažnjiva. Ja ne verujem da će on moći da umre bez da se nađe na optuženičkoj klupi. On će morati da odgo-

vara pred mnogim narodima, moraće da odgovara i pred vama Albancima za ubijene živote, za živote vaše dece... Ne mogu da kažem da osećam zadovoljstvo što sam napisao to pismo u ono vreme, ali osećam jedan duhovni i lični mir kao građanin, jer sam shvatio o čemu se radi i prvi reagovao protiv takve politike.

Tačno je da ovde u ova đavolja posla ulaze brojni faktori, ali je ta memorandumska politika bila i ostala glavni. Milošević nema svoju ideologiju, on ostvaruje Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, dakle ono što je

naučio od ekstremnih desničara koji se nalaze među srpskim intelektualcima. Taj Memorandum je de fakto i program njegovog delovanja, to je Miloševićeva Biblija. Istovremeno se zna da Memorandum nije predložen odjednom i na iznenađenje svih, on je dobro pripremljen.

Molim Vas da nam kažete, kakav je Vaš stav kada je reč o srpskom interesu na Kosovu?

Obe strane moje porodice, i očeva i majčina, vode poreklo s Kosova. S očeve su Kosovo napustili krajem 18. veka, a s majčine sredinom prošlog. Dakle, postepeno napuštamo Kosovo. Razlozi za napuštanje su različiti, brojni i kompleksni. Jedan od njih je svakako i naš prelazak u bogatije krajeve. Nas za Kosovo danas vežu samo pamćenja i istorijski

Dakle, postepeno napuštamo Kosovo. Razlozi za napuštanje su različiti, brojni i kompleksni. Jedan od njih je svakako i naš prelazak u bogatije krajeve. Nas za Kosovo danas vežu samo pamćenja i istorijski spomenici

spomenici. U našem sentimentalnom interesu su desetine istorijskih spomenika koji će biti tu gde jesu nezavisno od toga kako bude izgledala buduća mapa. Ne verujem da će se demografska situacija promeniti u korist srpskog naroda. Ovo kažem iz razloga što se sa Kosova iseljavamo sistematski. Da je pedesetih godina na Kosovo otišao da živi Dobrica Ćosić, naravno da bih mu se pridružio i ja, kao i mnogi drugi. Međutim, u ono vreme niko nije hteo tamo da živi i to je znak da smo se mi sami složili da ga napustimo. Nemamo pravo da se žalimo na promenu demografske slike. Naš nacionalni interes je da s vama Albancima budemo prijatelji i da na Kosovu sačuvamo taj deo srpskog stanovništva ako oni žele tamo da žive, i isto tako da naše spomenike ostavimo u dvorištu naših prijatelja.

No, kako se uopšte misli da se ide u Evropu sa nasilnom i krvničkom politikom, zanemarujući više od dva miliona Albanaca u ovoj zemlji...?

Mislim da mi Srbi moramo da zahvalimo vama Albancima na ogromnom strpljenju. Štaviše, ja kao iskusan čovek mislim da i srpske majke moraju da vam zahvale što trpите i čutite na ceo ovaj užas, jer kad biste samo pokazali šta možete da uradite, tek tada bi gorelo... Verujem u informacije koje mi dajete o trenutnoj

Nemamo pravo da se žalimo na promenu demografske slike. Naš nacionalni interes je da s vama Albancima budemo prijatelji i da na Kosovu sačuvamo taj deo srpskog stanovništva ako oni žele tamo da žive, i isto tako da naše spomenike ostavimo u dvorištu naših prijatelja.

Verujem u informacije koje mi dajete o trenutnoj situaciji na Kosovu, čak mi je o tome pričao i jedan srpski milicajac koji mi je bio komšija dok sam boravio u selu Popović gde sam imao atelje, pa smo razgovarali. On mi je rekao: "Ne znate vi šta rade naši milicajci po Kosovu..."

situaciji na Kosovu, čak mi je o tome pričao i jedan srpski milicajac koji mi je bio komšija dok sam boravio u selu Popović gde sam imao atelje, pa smo razgovarali. On mi je rekao: “Ne znate vi šta rade naši milicajci po Kosovu...” Ja se nadam da ćemo Miloševića udaljiti sa političke scene, a ja ću se izjasniti još odlučnije povodom Kosova. Mi Srbi moramo da kažemo istinu o Kosovu. Međutim, stigao je momenat da vidimo i u Beogradu šta je u stanju da uradi ova milicija, svo to nasilje, i zato se pitamo: ako ovako rade usred Beograda, šta li tek rade po Kosovu? Ova politika je prokleta! Milošević je najveći neprijatelj srpskog naroda, i nama će sutra ruke biti vezane u razgovorima s bilo kim.

Šta mislite, postoji li mogućnost tajnog sporazuma između Tuđmana i Miloševića koji bi išao na štetu prava i interesa Albanaca?

Teško je reći da Albanci nemaju pravo na ujedinjenje ako svi ostali imaju. I mi Srbi smo se ujedinili sa vojvođanskim Srbima, kada Srbi još nisu bili većina tamo. Dakle, želja za ujedinjenjem je legitimno pravo.

Okupaciju Kosova Milošević ne može da ostvari i da održi bez tihe podrške Jugoslavije, tako će njihov eventualni sporazum ići na štetu svih, dakle i na štetu Albanaca. Onog momenta kada svrgnemo Miloševića sa vlasti biće potrebno da se formira jedna nova grupa političkih partija [...] U takvoj situaciji nama će nedostajati jedna liberalna partija, građanska levičarsko-intelektualna partija koja će sva ova pitanja posmatrati sa jednog racionalnog, evropskog

stanovišta. Kosovo će tada ući u širu zajednicu, onu koju će njegovi građani prihvatiti. Naravno da je dosadašnja Miloševićeva politika onemogućila takvu diskusiju. Mi sad moramo da razgovaramo sa ljudima s Kosova kojima smo ubijali decu...Pa kako da razgovaramo...?

Nakon što je shvatio kakav je srpski stav i stav Jugoslavije po pitanju Albanaca, albanski narod se našao pred novom situacijom iz koje, kao jedno od rešenja, proizlazi i varijanta nacionalnog ujedinjenja sa matičnom zemljom. Šta nam možete reći o tome?

Teško je reći da Albanci nemaju pravo na ujedinjenje ako svi ostali imaju. I mi Srbi smo se ujedinili sa vojvođanskim Srbima, kada Srbi još nisu bili većina tamo. Dakle, želja za ujedinjenjem je legitimno pravo. Ja čak i dalje mislim da se u jednoj evropskoj kombinaciji KEBS-a ovo može ostvariti i bez promene granica. Moramo da računamo i na Albaniju kao na deo bratskog ujedinjenja na Balkanu.

Pred sobom imate jedan broj našeg časopisa od septembra prošle godine gde smo pod naslovom "Izložba užasa" objavili fotografije 74 Albanca ubijena od strane srpske policije u periodu između marta 1989. i marta 1990. Molim Vas da kao srpski humanista i intelektualac kojeg albanski narod poštuje prokomentarišete ove tragične prizore...

Moj komentar je tragičan, užasnut sam takvim prizorima... Ja sam odmah znao istinu o broju ubijenih, međutim brojka ima samo apstraktno značenje. Kada gledate tragičnu fizionomiju tih ubijenih Albanaca, kada gledate decu i sudbinu albanskih porodica, to je užaš... čitav taj teror je na dušu mog naroda naneo jedan zločinac koji se zove Slobodan Milošević, kojem sada uzvikuju: ubico, ubico... Bilo bi dobro da ljudi koji protestuju protiv Miloševića vide te fotografije, te tragične prizore, ubistva...

—
Kada gledate tragičnu fizionomiju tih ubijenih Albanaca, kada gledate decu i sudbinu albanskih porodica, to je užaš... čitav taj teror je na dušu mog naroda naneo jedan zločinac koji se zove Slobodan Milošević

Isečci iz intervjuja “Srbija će se povući sa Kosova”, u realizaciji Agima Zogaja, objavljenog u “Zëri” 19. oktobra 1991. u Prištini:

Vi dajete tračak nade da se dešavanja mogu odviti drugačije, u smislu osvešćenja srpskog naroda... Da li postoje šanse da se to dogodi i u njegovom odnosu prema Kosovu?

Mislim da se osvešćenje po pitanju Kosova kad-tad mora dogoditi. Trenutno, kao što vidite, Kosovo se ne spominje, Kosovo ne postoji, zanemaruju ga kao da se ono nalazi na Mesecu... Milošević je došao na vlast pod geslom da će on, navodno, nešto da uradi za Kosovo, ali se

vidi da ne može da uradi ništa. Međutim, on sad drži nekakvu protivtežu s policijom, koristeći represiju i nasilje. No, na Kosovu će situacija kad-tad eksplodirati. Ja ovom prilikom moram da kritikujem i srpsku opoziciju koja u slučaju Kosova ne diže svoj glas. Mi moramo reći srpskom narodu šta će se desiti sa Kosovom. Moramo im reći da je tamo 90% Albanaca, da se mi tamo ne možemo ponašati onako kako smo to zamišljali prošlog veka. Svi to znaju ali nemaju snage i hrabrosti to i da kažu.

Mi moramo reći srpskom narodu šta će se desiti sa Kosovom. Moramo im reći da je tamo 90% Albanaca, da se mi tamo ne možemo ponašati onako kako smo to zamišljali prošlog veka. Svi to znaju ali nemaju snage i hrabrosti to i da kažu.

Prema Vašem mišljenju, ko bi mogao biti taj koji će danas ili sutra to moći da izjavi?

To bi morao biti neki srpski De Gol, ali mi nemamo takvog čoveka od autoriteta koji bi izašao i hrabro rekao: ovo ovako ne ide i - zbogom! Pogledajte šta se traži za Krajinu u Hrvatskoj?! Autonomija, pravo na otcepljenje, dok niko te stvari ne spominje i za Kosovo.

Mislite li onda da će, posle svega ovog, neko u ovoj zemlji iskreno razumeti u kakvim mukama su bili, i još uvek jesu, Albanci, ni od koga zaštićeni sad već punih deset godina...?

Mislim da ni danas ljudi ne razumeju. Prvu priliku da shvate to su imali kada su tenkovi izašli na ulice Beograda. Mali je broj ljudi koji znaju, ali čute, ne usuđuju se da govore, u manjini su... Danas nije lako reći da si Srbin i da prihvataš tu gorku činjenicu koja je jeziva.

Mislite li da na Kosovu može izbiti rat?

Ako na Kosovu izbije rat, on se neće odvijati onako kao u Hrvatskoj baš zbog određenih specifičnosti koje poseduje Kosovo. Na Kosovu su Albanci većina, dok su Srbi manjina. Vi kažete da nemate oružje, ali znajte da se u slučaju rata oružje istog momenta nađe, nađu se oni koji će vas snabdeti njime... Međutim, mi smo vam vrlo zahvalni, a mislim na krug svojih bliskih prijatelja, što ne započinjete rat, što trpите i čekate. Ali, takođe znamo i da ovakvo stanje ne može da traje dugo...

Mi smo vam vrlo zahvalni, a mislim na krug svojih bliskih prijatelja, što ne započinjete rat, što trpите i čekate. Ali, takođe znamo i da ovakvo stanje ne može da traje dugo...

Pozdravite puno Albance, pozdravite učenike koji ne mogu da idu u školu i recite im da ipak ima Srba koji su na vašoj strani, i koji ne mogu da prihvate ovakvu nepravdu!

Mislite li zaista da srpske vlasti i opozicija veruju da mogu da zadrže Kosovo nasiljem i okupacijom?

Gledajte, ako ozbiljno veruju u to, onda su oni totalne budale...Pozdravite puno Albance, pozdravite učenike koji ne mogu da idu u školu i recite im da ipak ima Srba koji su na vašoj strani, i koji ne mogu da prihvate ovakvu nepravdu!

Bogdan Bogdanović “Topli pozdravi Albancima povodom slobodnih izbora na Kosovu”, objavljeno 30. maja 1992. u “Zëri”, Priština:

S velikom naklonošću sam pratio vaše slobodne, višestranačke izbore. To kažem s iskrenošću jer mislim da ono što je danas dobro za Albance, dobro je i za srpski narod, a tu mislim na albansko-srpske prijateljske odnose. Uveren sam da će slobodni izbori na Kosovu biti od pozitivnog efekta i da predstavljaju jednu činjenicu koja ni na koji način ne može da se ospori, a još manje da se ne uzme u obzir. Slobodni izbori na Kosovu će biti i od međunarodnog značaja, i ta činjenica govori o njihovoj težini i važnosti. Ja ne mogu da predvidim kako će se dalje odvijati događaji, ali u nadi da će svima biti bolje, šaljem tople pozdrave albanskom narodu zbog uspešno održanih slobodnih izbora koji su protekli dostojanstveno i koji su bili neverovatno dobro organizovani.

Isečci iz intervjua “Podsticaji uspaljene mašte”, u realizaciji Milana Miloševića, objavljenog u “Vremenu” 24. avgusta 1992. u Beogradu:

U “Mrtvouzicama” ste napisali da je Srbija na Istoku, Srbija na marginama civilizacije zapravo umorna od civilizacije koju nije ni dodirnula...

Kada ćemo govoriti o srpskoj nacionalnoj katastrofi, kad se budemo pitali ko je odgovoran i kako je došlo do toga da smo postali poslednja nacija u Evropi koja je okružena tolikim neprijateljima i toliko omrznuta, onda će se mnogi veliki mozgovi iz Akademije naći na optuženičkoj klupi, ako to dožive.

Bojim se da raste nešto gore od svega, raste jedan model mraka, raste jedan model nelaičke Srbije, klerikalne Srbije, mraka nad mrakovima, mislim na juriš teokratije na sekularnost srpske kulture. Jednog dana, kad dođe taj teški momenat, a on dolazi, kada ćemo govoriti o srpskoj nacionalnoj katastrofi, kad se budemo pitali ko je odgovoran i kako je došlo do toga da smo postali poslednja nacija u Evropi koja je okružena tolikim neprijateljima i toliko omrznuta, onda će se mnogi veliki mozgovi iz Akademije naći na optuženičkoj klupi, ako to dožive. Ko je ubio tu našu decu? Ko je taj demon koji je doveo do ovde?

Ćosić kaže: «velika nesreća».

Taj sladokusac srpske gorčine, taj degustator vremena zla, kao da u sebi nosi narikaču. Gledao sam to u Pljevljima, umoran je bio i nekako povijen... Ne volim da vidim kad mi drug tako malaksalo izgleda.

Bili ste drugovi, Vi i Ćosić?

Od svih njih još sam se najviše sa Dobricom družio. Pokušavao sam da ga nečemu naučim, ali nije išlo... Mi smo njega voleli, došao je kao seljače, nosio opančiće, zvali su ga "Gedža" i on se držao tog svog nadimka. Počeo je da se buni tek kasnije. Moj otac je jednom za vreme ručka rekao: "Deco, njega zovu Gedža! Narod ne daje nadimke slučajno. Videćemo šta to znači!"

Kako Vam on sad, kao šef države, izgleda?

Jednog trenutka sam pomislio da je uvaženi šef moje države koja još nije moja, a koju deca zovu "Gedžistan", preživeo moralni preporod. Posle prvih njegovih prepotopskih gnjavaža, video sam da on nema moralne prepreke. On apsolutno ne smatra da je mnogo pomogao da se napravi nešto tako ružno. Posle sam se uplašio da on ne bude ratni predsednik.

Konačno ste raskinuli sa Akademijom 1981. godine?

Iz tog društva nosim mučne uspomene. Mislio sam da ćemo moći da razgovaramo o ozbiljnim stvarima. Shvatio sam da se tamo pogotovu na umetničkom odeljenju, ne dotiču filozofije, arhitekture, grada, istorije, a registruju nedolazak na sastanke... Od njih sam se lako otkao, jedan prijatelj mi je rekao da sam tu atmosferu u jednom intervjuu opisao pomalo sviftovski. Posle toga ja tamo više nisam pripadao, a oni su me i dalje smatrali svojim dopisnim članom, zadržali su me da se ne bi desilo da neko napusti Akademiju. Čak su mi i neki novac slali, ali sam im ga redovno vraćao. Hteo sam čak da zatražim pomoć Odbora za ljudska

prava. Pretpostavljam da bih mogao da izađem iz manastira, sa malo sreće bih možda mogao da pobegnem, da sam žensko, i iz kupleraja na Bliskom istoku, a iz Akademije ne mogu, zato što iz nje niko nije izašao.

Šta je, u stvari, Akademija?

Prošlo je vreme akademija. Hteli su da budu veliki faktor u društvu, a onda je to vrlo brzo preraslo u volju za moć. Imali su jednu razrađenu priču o svojoj misiji. To bi bilo u redu da su imali političkih ideja, ali sve je ispalo naopačke. To što piše u Memorandumu, slušao sam hiljadu puta pre toga. Govorili su da je Akademija samo jednom potrebna svojoj naciji. Eto, sad je bila potrebna i evo šta su uradili. Neki kažu da su čak planirali, a to mi je krajnje verovatno, da su imali neke odbore za demografiju i da su čak izračunavali koliko Srba može da pogine za oslobođenje zapadnih krajina, a da ne bude ugroženo biološko biće srpskog naroda. Ne znam da li je ta brojka dosegnuta, ali vidim, što se Srba u Hrvatskoj tiče, da su uspeli ono što nije uspelo Anti Paveliću.

Da li se moglo predvideti da će se sve tako tragično završiti?

Danas ga objavljuju na zapadu kao krajnje aktuelan tekst. Imao sam neku proročansku intuiciju. Za spomenik u Čačku bukvalno sam došao do nekih životinja koje grizu. Zaključio sam da je zver u nama. Kad sam pravio spomenik u Vukovaru, crtao sam grad propadanja. Što je najgore, bojim se da ni sam ne vidim koliko je to strašno.

Šta je «istorija bolesti»?

U Srbiji, a verujem i u drugim delovima bivšeg jugoslovenskog prostora, najgorčeniiji današnji antikosmopoliti, verski preobraćenici, pa i fanatici rasizma, proizašli su iz dogmatskih komunističkih redova. Uostalom, Memorandum su pisali isključivo akademici bivši komunisti.

Mene je to u početku zabavljalo, gledao sam te mučke između Akademije i Centralnog komiteta i mislio sam da je i u tom slučaju bila reč o mučki. Posle sam video da je ta stvar bila "samoinicijativna". Sklon sam da poverujem da su se pisci Memoranduma potajno nadali da će pogoditi skrivene misli drugova iz tadašnjeg Centralnog komiteta Srbije. Stvari su, međutim, otišle predaleko, bolje reći, već su se uveliko kotrljale nizbrdo. Milošević se nije usudio da prihvati Memorandum javno, ali ga je ubrzo, sa priležnošću đaćića, počeo sprovoditi... Dakle, ko je monstruozniji - Frankeštajn ili njegov tvorac?

Danas pričamo o tome kako je počelo finale?

Sunovrat je počeo dolaskom Miloševića. Odmeravanje duhovne krivice je teže, ali i važnije. Jer devijacija mišljenja, koja je dovela do jednog Miloševića, može kroz generaciju ili dve da dovede do novog Miloševića.

Najsigurnije je, pri ispitivanju dubljih uzroka, poći od notorne činjenice da se nacionalne paranoje, bar na Balkanu, zasnivaju pre svega na podsticajima uspaljene mašte. Neobjektivno i neznačajno baratanje istorijom podstiče paraistoriju, granenje fantomskih slika o bivšoj veličini i nametnutim neuspesima upućuje na traganje za istorijskim nepravdama i svetskim zaverama.

Ratni romani Dobrice Ćosića pripremaju već godinama stanje duhova koje će dovesti do Memoranduma i, posledično, do današnjih osvajačkih podviga, a bojim se i krvološtva koja ih prate.

Memorandum pominje jugoslovenstvo, a smatra se inspiracijom sadašnjeg državnog nacionalizma u Srbiji?

To je jugoslovenstvo Rankovićevog tipa, ili tipa Pere Živkovića, koje Jugoslaviju vidi kao proširenu Srbiju. Ideja svi Srbi u jednoj državi, ili skoro svi, baš kao i svi Hrvati ili svi Albanci, mogla je biti racionalna solucija u okvirima višenacionalne konfederacije, sa složenim unutrašnjim

Ovaj novi nacionalizam nema nikakve stabilizujuće faktore, nema prave nacionalne kulture, nema ni mrvice razboritosti građanskog ukusa, koji ipak zna gde treba početi, a gde se treba zaustaviti, čak i u trenucima najveće egzaltacije. Ceo naš nacionalizam je bez stila.

sistemom zavisnosti i međuzavisnosti. Ali pošto smo danas daleko, dalje no ikad, od razmišljanja o nekoj balkanskoj ili podunavskoj nadnacionalnoj zajednici, valja se osloniti na ono što postoji: postojaće granice i, nažalost, male nacionalne, uslovno rečeno, državice.

Sve utopije su smeštene na ostrvima, neke su bile u večitoj magli da ih putnici ne pronađu. Za razliku od vas mlađih koji imate vremena da se postavite kritički, moj položaj je teži, ja sam čovek bez domovine. Bojim se postavljanja novih zidova i sa hrvatske i sa srpske strane. U maloj Srbiji, koju sada

hvalimo, intelektualac se osećao tesno. Za vedra dana mogla se s Kalemegdana videti čitava Srbija sve do Mačkovog kamena. Treba videti malo našu boemiju. Mi smo kasnije bili navikli da živimo u relativno velikom prostoru.

Da li je današnji proces propadanja nepovratan?

Ovaj novi nacionalizam nema nikakve stabilizujuće faktore, nema prave nacionalne kulture, nema ni mrvice razboritosti građanskog ukusa, koji ipak zna gde treba početi, a gde se treba zaustaviti, čak i u trenucima najveće egzaltacije. Ceo naš nacionalizam je bez stila.

Isečci iz intervjua “Šta bih uradio da sam Ibrahim Rugova”, u realizaciji Adema Demačija, objavljenog u “Forumu” 13. decembra 1993. u Prištini:

Mi smo živeli na ovom prostoru zajedno i pre stvaranja nacionalnih država. I živeli smo manje više dobro. I Beograd je nekada bio multietnički grad, gde su živeli Turci, Grci, Albanci, Srbi itd. Zaboravljamo da je i Srbija u suštini jedna etnički očišćena država. Nakon srpskog ustanka zna se da su Turci, odnosno muslimani, bili proterani. Naravno i Albanci s njima.

Sada moramo da usmerimo svu svoju snagu, um, volju i intuiciju na to šta ćemo da uradimo za našu budućnost. Pre svega tu je samo jedna reč: prijateljstvo. Međusobno razumevanje jedni drugih. U tom kontekstu sam uvek gledao na odnose Srba i Albanaca i tu sam se jako namučio. Smatram da dobro poznajem Albance i da osećam njihov problem. Među njima imam puno prijatelja i boravio sam s njima. Cenili smo se i poštovali jednako, ali je naš odnos početkom ovog veka počeo sve više da se narušava.

Mislim da treba pogledati iz kog razloga među nama ne postoji to prijateljstvo koje nam je toliko neophodno. Za to krivim srpske intelektualce, koji nisu obrazovali srpski narod kako treba. Oni svom narodu nisu

Sada moramo da usmerimo svu svoju snagu, um, volju i intuiciju na to šta ćemo da uradimo za našu budućnost. Pre svega tu je samo jedna reč: prijateljstvo. Međusobno razumevanje jedni drugih. U tom kontekstu sam uvek gledao na odnose Srba i Albanaca i tu sam se jako namučio.

Za to krivim srpske intelektualce, koji nisu obrazovali srpski narod kako treba. Oni svom narodu nisu rekli: živimo u jednom mešovitom svetu i zbog toga bismo trebali biti srećni jer živimo u dodiru sa različitim kulturama.

Mislim da ima neku satanističku moć nad srpskim narodom kojom ga hipnotizuje. U celom tom pitanju mene najviše brine sudbina mog naroda, a zatim sudbina svih ostalih naroda. Sudbinu Srba vidim kao jako mračnu. Ovo što se dešava ne vidim ni kao vojnu pobjedu, ni kao političku nadmoć, već kao jednu moralnu, čak i mentalnu katastrofu srpskog naroda.

rekli: živimo u jednom mešovitom svetu i zbog toga bismo trebali biti srećni jer živimo u dodiru sa različitim kulturama.

Verujem da Srbi i Albanci mogu da žive u jednom harmoničnom prijateljstvu i u jednoj državnoj organizaciji, onako kako bismo se zajedno dogovorili. Za mene nije bitno gde će ležati granice među njima, ali je bitno da se te granice mogu prelaziti i da će omogućavati komunikaciju i saobraćaj, dakle, da neće ličiti na prelaze od jedne kasarne do druge. Međutim, narod nije obrazovan niti naučen da tako razmišlja.

Šta mislite o Slobodanu Miloševiću?

Rekao sam sve što imam o njemu. Znae kako: ne želim o njemu ni da mislim. Ipak, mislim da ima neku satanističku moć nad srpskim narodom kojom ga hipnotizuje. U celom tom pitanju mene najviše brine sudbina mog naroda, a zatim sudbina svih ostalih naroda. Sudbinu Srba vidim kao jako mračnu. Ovo što se dešava ne vidim ni kao vojnu pobjedu, ni kao političku nadmoć, već kao jednu moralnu, čak i mentalnu katastrofu srpskog naroda. A u toj katastrofi je uloga Miloševića ogromna. Njega krivim za sve što nam se desilo i što nam se dešava.

**Pretpostavimo da Milošević jednog dana odluči da se povuče s vlasti.
Ko bi mogao tu da je preuzme i da stavi Srbiju na pravi put?**

Od opozicije mogu da prihvatim samo jedan tanki sloj Beogradskog kruga i Građanske lige, ali to nisu ljudi s velikim političkim uticajem. S druge strane, ova opozicija koja se naziva demokratskom, a i jeste demokratska kada su u pitanju neke njihove društvene ideje, na nacionalnom planu zastupa nacionalističku politiku onoliko koliko i Milošević. Oni čekaju da Milošević jednog dana ode i da oni nastupe sa svojim idejama, te da ih ceo svet sačeka otvorenih ruku i kaže: kako je dobro što ste vi došli - i eto ti Velike Srbije.

Važnije od toga šta Albanci imaju da kažu o svojim pravima, koja su potpuno legitimna, jeste potreba da neko Srbima kaže šta treba da urade na Kosovu i s Kosovom.

Šta može i šta sme da se uradi s jednom teritorijom gde živi oko 2 miliona Albanaca, koji sačinjavaju više od 90% stanovništva na toj teritoriji? Ta zemlja pripada ljudima koji tamo žive, dok Srbi moraju da kažu da želimo ostati prijatelji s njima i da se dogovorimo kako ćemo živeti. Vi tamo, mi ovde, a ono malo naših što je tamo da žive kako im odgovara. Za normalne ljude ovo bi bila najnormalnija stvar, međutim mi živimo u nenormalnim vremenima.

Opet se vraćam na ulogu srpskih intelektualaca. Nešto nije u redu s njima. Postojali su ljudi koji su srpskom narodu pokazali put, kao što je bio Dimitrije Tucović i drugi, koji su mu dali do znanja kako se mogu rešavati pitanja kroz pravедnost i prijateljstvo.

Šta može i šta sme da se uradi s jednom teritorijom gde živi oko 2 miliona Albanaca, koji sačinjavaju više od 90% stanovništva na toj teritoriji? Ta zemlja pripada ljudima koji tamo žive, dok Srbi moraju da kažu da želimo ostati prijatelji s njima i da se dogovorimo kako ćemo živeti.

Kakva je Vaša vizija za budućnost Srbije?

Uhhh! Mračna, mračna... mračna je moja vizija za budućnost Srbije jer je stvorena jedna opasna Srbija, zatvorena u samu sebe, u svojim fikcijama, nezadovoljna sobom niti bilo kim oko sebe. Pre svega, stvorena je jedna siromašna Srbija. Tek kada se povuku sankcije ćemo videti koliko smo osiromašili našu zemlju, koliko smo je opustošili i raskomadali... Plašim se te neke nacionalizovane histerične kulture Srba, ako se to uopšte može nazvati kulturom, koja se zasniva na tradicionalizmu, na mitovima... Ja bih želeo jednu Srbiju sličnu Švajcarskoj, malu i kulturnu. Najveća greška srpske inteligencije doseže unazad 100 godina. Od kada smo dobili nacionalnu državu i našli se tu gde jesmo, cilj te inteligencije nije bio da ova država ima dobre biblioteke, univerzitete, bolnice... S jednom tako malom, kulturnom i bogatom Srbijom, mislim da bi se i srpska politika vodila na bolji i efikasniji način.

Da se vratimo još jednom na pitanje dijaloga između Srba i Albanaca. Mislim da ćete naći dosta mladih sagovornika Srba, naročito onih koji su bili u inostranstvu i znaju šta znači civilizovano voditi dijalog. To bi bili svi oni koji žele da pobegnu od ovog pakla i da se spase. Milošević je, pak, prisvojio staljinistički mentalitet, dok je tehnologiju usavršio. Nije zatvorio granice, nego ih je otvorio kako bi što pre otišli svi oni koji bi mu mogli smetati...

On dopušta da se piše svašta po novinama jer ljudi nemaju para da ih kupe. S druge strane, za jedan narod koji ne čita mnogo, pisana reč nema neku veliku težinu. Postoje dve-tri takozvano slobodne televizije koje pokrivaju Beograd, ali on ima tu njegovu strahovitu moć nad državnim televizijama, preko kojih ulazi u svaku stračaru, kuću i selo... Na njima niko ne može da gostuje. On dopušta da ga neke novine tamo u Kragujevcu kritikuju, ali ne dozvoljava da se Bogdan Bogdanović, recimo, pojavi na državnoj televiziji i kaže: lakše malo, jer i ja sam Srbin i hoću da kažem šta je interes Srba. Dakle, nešto takvo je nezamislivo. Oni mi ne dopuštaju da odem tamo i kažem da nisam tražio bombardovanje

Beograda, dok oni neprestano govore kako je Bogdan Bogdanović tražio da se Beograd bombarduje.

Imate li nešto što biste želeli da dodate u ovaj intervju?

Želeo bih da dođem kod vas i da malo prođemo Kosovom, ali sumnjam da ću moći... Što se vas Albanaca tiče ne bih imao problem, ali što se tiče ovih drugih...

Isečci iz intervjuja “Srbija se mora osloboditi nepodnošljivog tereta Kosova”, u realizaciji Blerima Šalje, objavljenog u “Zëri” 13. januara 1996. u Prištini:

Mnogo puta su me zapadnjaci pitali: u čemu je naša greška? Odgovorio sam im da je red na nama samima – i tu mislim na Srbe, ali i na ostalu braću – da se zapitamo zašto smo stvorili ovaj kaos. Voleo bih da Beograd dobije svog Simona Vizentala, koji verovatno neće otkriti sve krivce, ali im barem neće dozvoliti da žive u idiličnom miru, nego u jednoj

—
Bila bi to velika sreća
za srpski narod kada bi
posle ove ratne nesreće
započeo nov život,
kada bi počeo tuđim
očima gledati sebe i
konačno shvatio da je
sticanje prijatelja važnije
od osvajanja teritorija.
Formula suživota
balkanskih naroda
podrazumeva toleranciju,
strpljenje, prijateljstvo,
međusobno razumevanje.

trajnoj mori. Voleo bih da se dogodi takvo nešto, iako sumnjam da bi i indirektna sila pravde uspela da dostigne taj nivo u Jugoslaviji. Kada su balkanski narodi živeli izmešano bez ikakvog sanjanja o etnički čistim državama, gde su živeli podeljeni u dva nadnacionalna komonvelta, austrougarskom i turskom, ovi narodi su izgleda imali više tolerancije jedni prema drugima nego kada su na Balkanu počeli da se pojavljuju mali bizmarkovi, pašići i kraljevi ujedinjenja. Bila bi to velika sreća za srpski narod kada bi posle ove ratne nesreće započeo nov život, kada bi počeo tuđim očima gledati sebe i konačno shvatio da je sticanje prijatelja važnije od osvajanja teritorija. Formula suživota

balkanskih naroda podrazumeva toleranciju, strpljenje, prijateljstvo, međusobno razumevanje. Takvih pojava je bilo i u prošlosti. Moja prabaka je bila Albanka, voljena i poštovana u porodici, što znači da je u ono vreme bilo mešovutih brakova, što se danas skoro i ne može zamisliti.

Moja prabaka je bila Albanka, voljena i poštovana u porodici, što znači da je u ono vreme bilo mešovutih brakova, što se danas skoro i ne može zamisliti.

Isečci iz intervjua “Rat s Albancima će biti kraj srpske nacije”, u realizaciji Miđena Keljmendija, objavljenog u “KOHA Ditore” 20. juna 1997. u Prištini:

Kako Vam izgleda situacija sa Vaše austrijske tačke gledišta?

Mračna, jako mračna. Tokom zime sam žarko i uz punu podršku pratio studentske demonstracije u Beogradu. Bila ih je pratila cela Evropa, putem trideset televizijskih kanala, uz puno naklonosti, prikazujući prelepe portrete ljudi, nekoliko parola koje pogađaju u centar, sve dok se nisu pojavili popovi! Tog trenutka se sve potreslo, sve se raskidalo. To nas je podsetilo na pitanje šta se to događa s ovom omladinom?! [...] Zato kažem da je nešto teško oštećeno u svesti. Zoran Đinđić je potpisao jednu apsolutno nemoralnu i užasnu proklamaciju o genocidu nad srpskim narodom. Zamislite, molim vas, koliko je to strašno da se govori o genocidu nad srpskim narodom nakon Srebrenice?

Predvideli ste sa takoreći proročanskom preciznošću sva dešavanja. Ipak, niste uspeli da zaustavite rat. Zašto filozofi i umetnici uvek stižu kasnije? Nisu bili na Jalti. Ja ih nisam video na onom slavnom brodu gde su Buš i Gorbačov proglasili smrt komunizma. Nisam ih video ni u Dejtonu. Zašto govorite o intelektualcima, koja je njihova uloga?

Počeo sam da se ustručavam od proricanja i da kažem bilo šta, od straha da će se ostvariti. Nas su uvek učili da smo vodili nekoliko pravednih

ratova, da li su to i bili ili ne to je druga stvar, ali su nam govorili da je uvek postojala jedna etika rata. Međutim, kada se zna kako su se uništavali i ubijali gradovi, ljudi na Kosovu, onda očekujem od srpske svesti da se ona probudi. I kada vidim da se to ne dešava u Beogradu, onda mislim kako je ovo zaista jedna moralna tragedija naroda. Uz mnogo patnje doživljavam to.

Svaki put kad govorimo o ratu, govorimo kao o nekom strašilu, o jednoj neprirodnoj situaciji, kao da rat nije jedno stanje koje se nasumično dešava u ljudskoj istoriji. Spomenuli ste ranije izraz “pravedan rat”. Verujete li u takav rat?

Ne, ne verujem više u to. Mislim da je to nešto što ne može da se meri na taj način, jedna izopačenost. Rat je užasna stvar... Kao što znate, trebalo se boriti protiv fašizma, jer nije bilo drugog rešenja. Međutim, ako ne možemo da kažemo da se taj rat vodio na etički način, onda barem možemo reći da je postojala u jednu ruku nekakva etika rata.

Mislite li da su se ratovi završili u Jugoslaviji?

Ne znam. Ne verujem da su se završili.

A rat s Albancima?

E, sad smo kod srži problema... Da počnemo. Prvo, treba reći da je rat moguć i unutar Srbije, a zatim, nažalost, moguć je i na Kosovu jer, kao što znate, svaki put kada se Milošević nađe u škripcu, on prouzrokuje

—
Kada se zna kako su se uništavali i ubijali gradovi, ljudi na Kosovu, onda očekujem od srpske svesti da se ona probudi. I kada vidim da se to ne dešava u Beogradu, onda mislim kako je ovo zaista jedna moralna tragedija naroda. Uz mnogo patnje doživljavam to

Ako ovaj narod kojem pripadam krene u jedan takav rat, on će taj rat izgubiti. Izgubiće ga sramotno i to će biti kraj ove nacije i države. Ali, da ostavimo ta strašna predviđanja na stranu. Ja se divim strpljenju albanskog naroda. Oduševljen sam tim ljudima i disciplinom kojom trpe sve te podlosti, zločine i gnusnosti... Neverovatno je koliko su nerazumna sva ta srpska zlodela... Ne znam šta se dešava s mojim narodom

još veću štetu. Svaki put kada se nađe zbunjen i izgubljen u situaciji i ne razume šta se dešava, reaguje kao zver i seje još gore zlo. Stoga kažem da nije nezamislivo da će probati nešto slično i na Kosovu. E sad, iako sam rekao da se ne želim baviti predskazanjima, hajde da predvidim jednu malu stvar: ako ovaj narod kojem pripadam krene u jedan takav rat, on će taj rat izgubiti. Izgubiće ga sramotno i to će biti kraj ove nacije i države. Ali, da ostavimo ta strašna predviđanja na stranu. Ja se divim strpljenju albanskog naroda. Oduševljen sam tim ljudima i disciplinom kojom trpe sve te podlosti, zločine i gnusnosti... Neverovatno je koliko su nerazumna sva ta srpska zlodela... Ne znam šta se dešava s mojim narodom - uh, upotrebio sam izraz Dobrice Ćosića - ne, hteo sam da kažem sa narodom kojem pripadam.

Isečci iz intervjuua “Ovo je autogenocid”, u realizaciji Miđena Keljmendija, objavljenog u “KOHA Ditore” 21. juna 1997. u Prištini:

Čuo sam da su se okupili ti akademici, jedno dvadeset, trideset ili pedeset njih, i pišu o genocidu nad srpskim narodom!!! To je totalni cinizam, jedno totalno ludilo. I ako pogledaš u srž toga, tu se radi o nečemu što se zove: AUTOGENOCID. Genocid srpskog naroda nad samim sobom. [...] ovo je jedna čudna situacija. Srbija koja je želela da bude jedna etnički čista država, danas je najkompleksnija država u Evropi. I to bi bilo vrlo dobro dočekano kod nas kad bi Evropa to prihvatila kao nešto normalno. Ali za Srbiju ovo nije normalna situacija. S druge strane imate Vuka Draškovića koji hoće da dovede kralja u Srbiju. Nezamislivo je da pokušaš da uradiš to bez da upitaš da li na to pristaju i Albanci, zatim Vojvođani, Sandžak... a moraju da pitaju i Crnogorce koji takođe imaju svoju dinastiju, i to pravu i staru... neverovatno! Kažem vam, nešto u našoj svesti je teško oštećeno. Koordinate naše nacionalne svesti su postale haotične. Ona se raspada.

Čuo sam da su se okupili ti akademici, jedno dvadeset, trideset ili pedeset njih, i pišu o genocidu nad srpskim narodom!!! To je totalni cinizam, jedno totalno ludilo. I ako pogledaš u srž toga, tu se radi o nečemu što se zove: AUTOGENOCID. Genocid srpskog naroda nad samim sobom.

Rekli ste da za sada nećete ići u Beograd?

Svaki put kad kažem da idem, premišljam se. Nemam gde da idem. Čuvam jedino svoju veliku biblioteku koja mi je ostala. Zatim, u Beču danas imamo mnogo više jugoslovenskih prijatelja nego u Beogradu. Na kraju, može Beograd i bez mene.

A šta je sa pokušajima umetnika da izgrade mostove?

Vidite, bez jednog velikog gesta sa srpske strane sve će biti uzalud. Znam da u Beogradu, na primer, postoji jedno mesto koje se zove Centar za kulturnu dekontaminaciju, gde se često govori pravedno i dobro o Kosovu i Albancima. Međutim, loše je to što za taj centar znamo samo mi, dakle jedna šačica ljudi bliskih nama. Širi deo populacije nema pojma o tome.

Pošto ste spomenuli Centar za kulturnu dekontaminaciju, direktorka ovog centra, poznata dramaturginja Borka Pavićević, rekla mi je da kada je taksista koji ju je vozio jednom shvatio da u tom Centru Albanci drže izložbe, bio je užasnut: “Kako ste ih pustili? Jeste li normalni?! Oni hoće da nam otmu Kosovo. Mi tamo imamo manastire”. Kada se ima u vidu ovakav način razmišljanja, isti onaj koji je uništio most u Mostaru, džamije i crkve, onda bismo mogli reći da njihov cilj i nije bio da se očuvaju manastiri, jer, eto, sada taj taksista ne bi imao opravdanje za rat na Kosovu. Ipak, mi Albanci smo branili te manastire. Znate li to?

To smo mi znali još u doba Kraljevine Jugoslavije, a kamoli danas. Znali smo sve i o Rugovcima. To su dobro poznate stvari. Svašta se znalo, a zna se i sad.

Dakle, pratite situaciju.

Pa, i ne baš toliko. Štaviše, sve vreme se trudim da budem što pažljiviji i da se ne mešam u ono što zovu albansko pitanje. Nije mi baš jasno to pitanje. Ja, primerice, jako volim Adema Demačija, vrlo mi je blizak. Čak sam mu i zahvalan, jer jedno vreme dok sam boravio u užasnoj izolaciji on me je posećivao. To je gest koji se pamti.

Isečci iz intervjuja “Srbija je samu sebe izdala”, u realizaciji Mileta Stojića, objavljenog u “Danima” 21. decembra 1998. u Sarajevu:

Sve ovo vreme, od kada ste napustili Srbiju, tamošnji listovi pišu o Vama kao o izdajniku srpskoga naroda. Osećate li se kao izdajnik svoga naroda?

Da. Apsolutno. Ja jesam izdajnik srpskoga naroda, ovakvog kakav je danas. Doduše, ti napisi su me u početku boleli, a onda mi je to postalo smešno, jer u Srbiji su svi izdajnici. Svi jedni druge lupaju po glavi da su izdajnici i cela Srbija je izdajnička. I to je tačno. Srbija je samu sebe izdala. Srbija koja se javila početkom devetnaestoga veka bila je jedna mala simpatična seljačka zemlja, izišla iz revolucije i prihvaćena u Evropi

sa romantizmom i oduševljenjem. Srbiju su tad voleli Nemci, naročito nemački romantičari. **Rankeova** knjiga *Die serbische Revolution* najlepša je himna srpskim ustancima, pa **Herder**, pa **Gete** i njegovo navodno učenje srpskog. Pazite, jedna mala evropska nacija koja je primljena u Evropu sa toliko pažnje i ljubavi da završi ovako kako je danas završila, da ceo civilizovani svet okreće od nje glavu kao od čudovišta i monstruma. Srbija je samu sebe izdala.

Pitanje je, međutim, kako je Milošević jedino u Srbiji mogući, jer svuda na svetu ima miloševića. Ne bi jedna takva ništarija mogla da dođe na vlast da dugo nije pripremana mentalna klima da jedan takav dođe.

Mislite na krivicu Miloševića i njegova režima?

A ne, ne. Milošević je jedna beznačajna budala. On će da odleti kao što je i doleteo. Pitanje je, međutim, kako je Milošević jedino u Srbiji moguć, jer svuda na svetu ima *miloševića*. Ne bi jedna takva ništarija mogla da dođe na vlast da dugo nije pripremana mentalna klima da jedan takav dođe.

Srpski nacionalni intelektualci, kao što je Dobrica Ćosić, pisali su za Miloševića da je najveći Srbin dvadesetog veka. Takve stavove prihvatala je u početku, uz nekoliko iznimaka, gde spadate i Vi, celokupna srpska inteligencija?

Milošević je za njih bio anđeo božji, oni su ga čekali. Scenario je opet bio mitološki: pojavi se beznačajna ličnost i oni ga proglašaju mesijom. Lažni car Šćepan Mali. A tu kašu je zapravo i skuvala srpska inteligencija. Bez srpske inteligencije ne bi bilo Miloševića. Uostalom, sam taj pojam "inteligencija" u zemljama Zapadne Evrope je nepoznat, to je ruski pojam, jer Rusi jesu imali inteligenciju, mističnu, revolucionarnu ili reakcionarnu. U srpskoj varijanti to je smešno i groteskno. Kakva jadna inteligencija! Kakav je intelektualac, naprimer, spomenuti Ćosić, koji ne ume na srpskom dve suvisle rečenice da sastavi? Slušao sam nedavno ovde, u Beču, jednog mladog Albanca koji se bori za svoju kožu i svoj albanski svet, koji je strog u onome što traži, slušao sam ga kako sjajno na srpskom artikuliše te svoje zahteve. Shvatio sam, zapravo, da taj mladi Albanac govori srpski jezik pravilnije i bolje nego Dobrica Ćosić. A Ćosić je danas *signum* srpske inteligencije. Akademik, književnik, srpski Tolstoj, kako sam sebe naziva, nije savladao akcente, a i sa padežima se teško rva. U tome se krije katastrofa i pad Srbije. Srbija više nema svoj jezik.

Mislite li da se rat u bivšoj Jugoslaviji mogao izbeći?

Mislim. Ja lično mislim da bi to u početku mogla biti neka vrsta konfederacije, kao prelaznog rešenja. Ta konfederacija bi možda opstala, a možda i ne bi, ali ne bi bilo krvoprolića, ne bi bilo ubijanja, ljudi bi ostali u svojim kućama, ne bi bilo etničkog inženjeringa. Srbi bi danas bili u Hrvatskoj. Tu je tragičan greh Slobodana Miloševića. On je, sećate li se, likovao kad su Slovenci napustili onaj partijski kongres, dok je jedna mala Slovenka plakala. Da se Jugoslavija raspala, to je bilo izvan svake sumnje, međutim strašan je bio stil toga raspada - u Beogradu se širi priča da su nam Slovenci najveći neprijatelji u istoriji, veći od Nemaca i Austrijanaca, a ti "neprijatelji" odlaze od nas plačući! Onda ovaj mali idiot istrčava i kaže: idemo mi dalje, možemo mi bez Slovenaca i bez ikoga, pička li mu materina! Tu je greh Slobodana Miloševića. Međutim, Slobodan Milošević ne postoji, on je samo jedna senka - to je greh srpske svesti. Jedna reč je mogla doneti spas, ne Jugoslaviji, nego ljudima, gradovima, jedna reč je bila dovoljna da se izbegne rat. Tu je Milošević kriv i nema tih vešala koja bi za njega bila dovoljno visoka.

Ali, rat je i početak tezom da Srbi ne mogu živeti s drugima, da jednostavno ne mogu živeti s onima s kojima su živeli vekovima?

To je huškanje, to je fabrikovanje svesti. Samo, to je trajalo jako dugo, dve decenije sigurno. Ja mislim da **Tito** to nije dovoljno osećao. On sam nije imao nacionalnu pripadnost i to mu je bilo svejedno. On je sve to gledao malo kao stranac i nije ga interesovalo šta je to dole bilo. A dole je bilo tako da kad kreneš od Beograda prema moru, u svakom većem hotelu sretneš po jednog lokalnog tribuna koji je uz rakiju snivao o zločinu i katastrofi.

Šta će biti s Kosovom?

O tome sam više puta govorio - Kosovo Srbe ne zanima. Oni ga kontinuirano napuštaju već decenijama, odlaze u Beograd i odatle

najavljuju borbu za “srpsku kolevku”. I ta bitka je izgubljena pre no što je i počela. Ja znam Kosovo, jer sam tamo sedamnaest godina boravio u Mitrovici, jer sam ga obišao uzduž i popreko, a Dobrica Ćosić je tamo bio svega dva dana u lovu, iako je Ćosić (Ćosja) poreklom Albanac. Pazite, kralj Dušan, koga mi Srbi zovemo carem, zvanično se proglasio kraljem Srba, Grka i Arbanasa. On je, dakle, mogao sa Albancima, jer je taj narod u suštini radin i lojalan. Ćosić, Bečković i Milošević ne mogu ni s kim. Sad je Kosovo geto, napušteno. Oni su sve bitke izgubili i pritom napravili to da Srbi nemaju više nijednog prijatelja u svetu. Kako će te ljudi ceniti kad pokušavaš da uništiš susede, narode i ljude s kojima si od pamtiveka živeo i koji su ti, po logici stvari, najvažniji i najbliži?

Kakvo je Vaše mišljenje o Međunarodnom sudu za ratne zločine, hoće li on išta popraviti?

Taj sud još nije učinio ništa. Kao, oni sude jednom hrvatskom dečaku, **Erdemoviću**, koji jeste napravio zločine, ali zbog čega i u ime koga? Do pravih zločinaca oni se još nisu ni približili. Počeću da verujem u taj sud onda kad osude Ćosića, Bečkovića i Miloševića. Ako to uopšte doživim.

—
Kralj Dušan, koga mi Srbi zovemo carem, zvanično se proglasio kraljem Srba, Grka i Arbanasa. On je, dakle, mogao sa Albancima, jer je taj narod u suštini radin i lojalan.

Isečci iz intervjua s Bogdanom Bogdanovićem, u realizaciji Vesne Roler juna 1999. godine:

Kakva je bila Vaša reakcija kada su u martu ove godine počele padati bombe na grad u kojem ste dugo bili gradonačelnik i u kojem ste proveli veliki deo svog života?

Složena, znate, vrlo složena. Onako, po nekom instinktu, čini mi se, mi smo se odmah prisetili ranijih bombardovanja koja smo već izdržali - nemačkih i savezničkih. Beograd je mnogo puta bombardovan, i to je

Ja sam nekada i negde napisao i rekao da će Beograd biti bombardovan. Prištinu i Beograd sam pominjao kao gradove koji će doći na red, kao rezultat jedne provokativne politike koja je trajala i trajala. Tako sam imao jedno osećanje nelagodnosti zbog toga što sam nešto prorekao. To je parapsihički, to nije baš prijatno za čoveka.

gotovo neki beogradski šik da mostovi idu na dno Save. Ali, mi smo mislili da se to više neće ponoviti. E sad, to sve dolazi u jednoj mračnoj situaciji koja traje već deset godina i više. Jedan rat na Balkanu, drugi rat na Balkanu, strašne stvari se događaju, rušenje Vukovara, opsada Sarajeva, Srebrenica, Mostar... I onda, ono što je najperverznije u celoj situaciji je to što sam ja nekada i negde napisao i rekao da će Beograd biti bombardovan. Ja sam Prištinu i Beograd pominjao kao gradove koji će doći na red, kao rezultat jedne provokativne politike koja je trajala i trajala. Tako sam imao jedno osećanje nelagodnosti zbog toga što sam nešto prorekao. To je parapsihički, to nije baš

prijatno za čoveka. Ja to uvek u šali kažem, ili u poluzbilji, kao pretnju ili kao upozorenje, a onda na kraju to dođe. Sa te strane sam imao vrlo komplikovane, ukrštene emocije.

Gospodine Bogdanoviću, kada ste izrekli ovo proročanstvo da će bombe da padaju na Beograd, nakon Sarajeva, Srebrenice, Vukovara, Dubrovnika, da li ste mislili da će to biti poslednji čin ove krvave ratne tragedije na području bivše Jugoslavije? Da li danas mislite da je to krajnji čin ili ima i još dalje?

Ne znam, ovog puta stvarno ne znam. Bolje da ne kažem ništa, da ne ispadne opet neko proročanstvo. Ne znam, zbunjen sam. Prvo, ja ne osećam više ritam onoga što se događa u Beogradu, već šesta godina kako smo ovde, a tamo su neki novi ljudi. Beograd je izmenio stanovništvo, tu je sad neki novi mentalitet. To su stvari koje ja lično ne mogu da shvatim. To je sada jedna duboka indoktrinacija, koja je trajala za ovih deset godina. [...] Oni idu po Beogradu sa tri prsta u vazduhu, nešto kao da proslavljaju. Razumeo bih da se raduju što prestaje jedan užas, ali oni nešto proslavljaju. Neki od njih bar kažu da su pobedili, a to znači da još uvek imaju neke dalje ideje. [...] Jedno nacionalističko začaranje nacije trajalo je jako dugo, trajalo je najmanje jedan vek, a možda i više. Posle smo imali zemlju u kojoj su još uvek te nacionalističke sub-ideologije, subverzije sveta, države i svega, bile negde ispod zemlje. Nacionalističke indoktrinacije su i onda trajale, pa je došlo ovih deset suludih godina kada je na čelu zemlje

Da je neko onda ljudima rekao – pa ljudi, znate šta, nemojte kukati za tim Kosovom, zna se da to više nije naše. Svi su se odande povlačili i svi su išli na sever. Kosovo je sto godina bilo u sastavu Srbije, skoro sto godina se onda moglo na Kosovu živeti, ali niko od moje generacije, nikad niko nije hteo da ide dole, svi su bežali.

psihopata, lud čovek. Nemam drugu reč. I, posle toga ludilo evoluira, okreće lude točkove u drugim ljudima. Tako da sam, sve u svemu, zabrinut. Vrlo sam zabrinut šta će biti dalje, ne umem da procenjujem. Ako se ne dogodi ono osnovno, a to je pravo raščišćavanje stvari, ako nacija sama sa sobom ne raščisti stvari, tačno onako kako su to Nemci raščistili posle rata, ako se to ne uradi, ko zna u kom pravcu posle to može da ide. [...] Dekontaminacija neće biti jednostavna. Gde ona treba da počne - najteže je pitanje. Ako treba da počne od srpske inteligencije, e pa bogami, tu tek imamo prvo da vidimo šta je srpska inteligencija kriva za sve ovo.

Mnogi smatraju da su srpski intelektualci rodonačelnici srpskog nacionalizma, da je Milošević tek puki izvršitelj.

To je notorno. Sve je počelo davno, kao što ste Vi kazali, ali da govorimo malo o ovoj bližoj prošlosti. U osamdesetim godinama, kada su počele, primerice, priče o silovanju kaluđerica na Kosovu, da li mislite da bi se išta promenilo da se tada – znači govorimo o godinama negde oko Memoranduma, ili neposredno nakon toga, znači pre dolaska Miloševića na vlast ili neposredno nakon toga (postojala je još bivša država Jugoslavija) - našlo više srpskih intelektualaca koji su prepoznali, odnosno digli glas, usprotivili se tom jednom jeziku mržnje koji je počeo galopirati u Srbiji? Ljudi kao ugašeni fenjeri.

Gospodine Bogdanoviću, da li Vi razmišljate o povratku u Srbiju?

[...] Ali, kada je reč o povratku u Beograd, ja se mnogo čega plašim. Ne plašim se više ovih gluparenja, pretnji, i tako dalje, to mi je već sve smešno. Ja se plašim susreta sa ljudima, sa depresijom. Znaite, i kada nam dođe neko iz Beograda, iz godine u godinu primećujemo promene na ljudima, ljudima koji ispravno misle, koji su sve više zatvoreni u sebe,

sve deprimiraniji i sve depresivniji. Govorio sam to često: ponekad me neki prijatelji podsećaju na ugašene fenjere. [...]

Da je bilo dovoljno intelektualaca koji bi nametnuli jedan drugi diskurs, drukčiji govor o stvarima, moralo bi ići drukčije. Ja ne mislim baš da je srpski narod do te mere glup, zaglupljen, da ne bi mogao da shvati. Da je neko onda ljudima rekao – pa ljudi, znate šta, nemojte kukati za tim Kosovom, zna se da to više nije naše. Svi su se odande povlačili i svi su išli na sever. Kosovo je sto godina bilo u sastavu Srbije, skoro sto godina se onda moglo na Kosovu živeti, ali niko od moje generacije, nikad niko nije hteo da ide dole, svi su bežali. Prema tome, u podsvesti, srpski narod se od toga oprostio, a onda ga je inteligencija učila da nešto deklamuje. Onda se na jedno, ja mislim zdravo osećanje da tu više nemamo oko čega da vodimo brigu, da to ide svojim istorijskim tokovima, pravila neka retorika. Niko nije hteo da pomene Kosovo, a da ne uzdahne, i tako dalje, a nikad niko od njih nije bio na Kosovu. Ako je došao do nekog manastira da ga vidi sa nekom ekskurzijom, to je sve. To je jedna fikcija, jedna fantazma, između ostalog, krajnje neintelektualna, krajnje glupa. Prvo, kada se dobro proanalizira, kosovski mit nije pravi mit, jer pravi mitovi se javljaju negde sa najranijim srednjim vekom. To je nešto zakasnelo, to je paramit stvoren ko zna kada, valjda u osamnaestom, devetnaestom veku. Pravila ga je, ja ne sumnjam, crkva. I, to je upravo ta indoktrinacija, da kažem odozdo, ne odozgo, ne kroz pamet, kroz recimo nacionalne osećaje, kroz srce, kroz ovo, kroz ono. Ona je stvorila jednu situaciju i sada je osnovno pitanje - kako će se to drvo koje je nakrivo izraslo sada ispraviti? Kako, gde, ko će to da kaže? Hoće li to da nam kaže Srpska akademija nauka? Neće. A kritička inteligencija iz Beograda je otišla. Mladi, koji bi mogli nešto da kažu, danas lutaju po svetu i snalaze se kako znaju i umeju. [...] Pitanje je, čini mi se antropološko, više nego političko. U to će se sada, kad pominjem politiku, ja se plašim, ubrajati jedna fals politika, opet lažljiva, opet pričljiva. Ako opozicija sada stane da preslišava Miloševića da li je predao Kosovo ili nije, onda je to veoma loša varijanta.

Vi ste davno kazali da bi Srbi trebalo da napuste Kosovo, da su ga oni izgubili i da bi se morali izviniti Albancima. Da li vidite nekoga, bilo gde na horizontu, ili neku nadu, da se to u nekom trenutku dogodi?

Znate, ja znam desetak vrlo pametnih ljudi u Beogradu, koji su uspeli da ostanu tamo, koji to misle i koji će to da kažu. Ali, to se ne čuje u celoj ovoj halabuci. Mene sada zanima kako će cela ta smejurija sa tim fals mitom da ide dalje, šta će dalje da se priča. Da li će se ponovo obnavljati priča o carstvu nebeskom i slično.

Da li mislite, gospodine Bogdanoviću, da će možda krenuti i u nekom drugom smeru? Ono što Miloševiću odgovara, to je dizanje tenzija, primerice u Vojvodini. Vojvodina nije čisto srpska.

Nažalost, to je vrlo lako moguće, jer sad je još prva zabuna, pa on još može nešto da priča, kao kobajagi da se ništa nije dogodilo. Ali, počeeće da mu postavljaju ipak neka pitanja. Neka sitna pitanja - zašto nije prihvatio Rambuje, a ovo jeste? Zašto je dozvolio da dođe uopšte do bombardovanja pa da posle prihvati sve, i tako dalje. On će tu još nekako da vrda i da pliva, ali će onda shvatiti da mora da otvara novu krizu, novo uzbuđenje, novu histeriju. E sad, da li će to da bude Vojvodina ili Crna Gora, toga se isto plašim. [...] Pogotovo što nije nimalo jasno, meni nije jasno, kako bi sada svet da opšti sa Jugoslavijom, odnosno sa Srbijom. Da li će se uopšte uspostavljati diplomatski odnosi, koji su suspendovani, prekinuti? Da li će iko razgovarati sa Miloševićem, i na koji način?

Službeno najavljuju, ponavlja se stalno, da nikakve pomoći Srbiji neće biti dok je Milošević na vlasti.

To će njega najmanje da uzbuđi. On je sad u ovom svom debilnom istupu na televiziji, totalno ukočenom, uplašenom u stvari, već pomenuo obnovu i izgradnju. To je stara parola, još iz naše komunističke mladosti. Sad će on da tera narod da diže mostove i tako dalje. A, razume se, nema ni tehniku, nema ni para. Kolaps je tu, ali mi sve to govorimo kao da je on normalan čovek, ali on nije normalan čovek. Cela politika je bila samoubilačka, ta reč samoubistvo se pominjala toliko puta, manje više, u svim razgovorima o njemu. Nije li sada ovo stvarno početak jednog krajnje samoubilačkoga čina, završnog čina koji se uvukao i u ljude. Pa nije samo on, nego se tamo stvorio ceo jedan mentalitet koji je decu učio samoubistvu. Vodio ih je na mostove, deca su plakala i imala one male znakove mete da u njih kao gađaju. To je nešto nepojmno, to prevazilazi uobičajene i najdrastičnije političke psihopatologije.

Da li mislite da je Zapad ispuštio priliku, odnosno da je nije iskoristio? Naime, sami ste dali analogiju sa Nemačkom nakon Prvog svetskog rata. Ali, naučivši nešto na iskustvu Prvog svetskog rata i Nemačke, Zapad je posve drugu stvar učinio nakon Drugog svetskog rata. No, ovde se očito stalo puno, puno pre definitivnog, konačnog poraza Srbije, kao što se to učinilo sa Nemačkom.

Pa, Srbija nije ni bila mnogo važna. To je mala zemlja, ona je na geopolitičkom punktu. Ona drži dugme pomoću kog se može izazvati požar, to je ono što u dobroj meri determiniše tragičnu istoriju Srbije u poslednjem veku. To što je bila na opasnom mestu i što može nešto opasno da napravi je raznim usijanim glavama izgledalo kao da je ona jako važna, kao da ona stvarno može nešto, da je to neka njena snaga. To nije bila snaga. [...] Mi imamo u Srbiji jedan tip čoveka koji je ranu mladost proveo u jednom totalitarnom svetu, ovakvom ili onakvom, ali blokiranom, sa vrlo lošim predodžbama političkoga tipa, i koji se posle prekvalifikovao u nešto drugo. Postali su vernici, nose krstove, svi su sad jako pravoslavni i tako dalje. Hvala bogu, Pravoslavna crkva radi svoj posao i ja je smatram

duboko, duboko krivom za mnoge srpske nevolje u istoriji. E sad, šta će to dalje da bude, i kako će da bude? Ja iz ovog začaranog kruga, ovako kako sam vam rekao, više ne umem da izađem. Milošević je proglasio pobjedu, ali nije rekao da je rat gotov. On treba sad da ukine ratno stanje, treba da dozvoli novine da koliko-toliko nešto pišu. A, onda imate, kada pominjem novine, NIN i razne novine koje su ga u ovoj situaciji strašno pratile. To je bila nacionalna solidarnost, to je bila luda antiamerička, antizapadnjačka histerija. Sad se pitam kako će ti ljudi sutra da pišu, šta će da pišu već u sledećem broju?!

Isečci iz intervjua “Srbija je oaza političke regresije”, u realizaciji Dragana Štavljanina, objavljenog na Radiju Slobodna Evropa 18. aprila 2001. godine:

Da li smatrate da je Srbija, ne samo u smislu htenja političke elite koja je sada na vlasti, nego i uopšte imajući u vidu jedan mentalitet koji je na neki način stvarao povoljan prostor i trenutak da Milošević ne samo dođe na vlast nego je i učvrsti, spremna, znači ne samo politička elita nego i Srbija u celini, njen većinski narod Srbi, na suštinski otklon od onoga što se zvalo Miloševićeva vladavina i vrednosti koje je oličavala?

Neka krupna, suštinska promena u srpskoj političkoj svesti nije izvršena. Kad čitam novine, kad mi dođe poneko iz Beograda, ja još uvek vidim da je ono što se u Srbiji politički misli i oseća u velikoj diskrepanci sa onim što se događa u svetu. To je prosto neka oaza, ako tako mogu da kažem, političke regresije. Ja mislim da se to oseća i kod samog predsednika Koštunice, on razmišlja na način kao da je pred balkanskim ratovima ili na versajski način. To sve izgleda jako staromodno. Tako da mislim da postoji jedna velika opasnost da svet ne razume Srbiju, ne razumem je ni ja u stvari, a isto tako da Srbija ne razume svet. Potrebna je radikalna promena svesti, koja bi morala da počne ne toliko od političara, već bi morala da počne od intelektualaca, pametnih ljudi. Ali, nažalost, znamo svi da su intelektualci u tom pogledu u Srbiji otkazali itekako i mislim da nose jedan veliki deo krivice za sve ovo što se događalo. Znači neka revolucija svesti bi bila potrebna, jedno otrežnjavanje, jedna modernizacija mišljenja, a odavde neke tragove toga ja ne nalazim.

Mislite pre svega u odnosu prema drugima na prostoru bivše Jugoslavije u shvatanju nacionalnog i državnog interesa, u shvatanju onoga što se zove evropejstvo?

Sve to, a najvažnije od svega u shvatanju svog sopstvenog mesta u vremenu i prostoru. Imam utisak da se mi Srbi u ovom trenutku nismo prostorno i vremenski odredili. Mi smo u nekom mitskom prostoru u koji se, na žalost, jako mnogo meša, i više nego što sme, kler. Ja mislim da to postoji u dečijoj psihologiji – kaže se neadaptirano dete, dete koje se nije prilagodilo svetu. E, ja mislim da smo mi neadaptirana nacija i da je veliki zadatak jedne nove srpske inteligencije da odatle krene.

Kolevka te svesti dugo je bilo kosovsko pitanje. Da li su Srbi napokon, uslovno rečeno, prekinuli tu “pupčanu vrpcu”?

Pa, ja se nadam. U kolikoj meri je to srpsko jadikovanje za Kosovom iskreno, a u kojoj meri je jedno ovako, hajde da kažemo, društveno priznato kukanje.

Mislite na činjenicu da Srbi odavno nisu većinski narod na Kosovu?

Pa, oni vekovima odlaze sa Kosova. Uzmimo samo za poslednjih 100 godina, samo se odlazilo i odlazilo i niko se nije vraćao. Na kraju krajeva, u tome nema ničega neobičnog, ničega tragičnog. Napušta se jedan siromašan region, ide se u bogatije regione, u Srbiju, u Šumadiju, u Vojvodinu.

Počev od velike seobe pod Arsenijem Čarnojevićem krajem 17. veka, tada se naseljavala Vojvodina.

Da, to ide stalno. Taj proces je tada počeo i u stvari sad je već na kraju. Ja mislim da će i ono malo ljudi što još uvek živi dole na Kosovu, najdalje

u sledećoj generaciji, a možda i pre, da se preseli. Tu ima nešto što ja često pominjem i što zvuči malo fiškalski, trgovački, mi smo jako dobro trgovali. Mi smo dali Kosovo za Vojvodinu, to je pun pogodak, ali, vidite, to niko u Srbiji neće ljudima da kaže. Da kaže – čekajte, jeste, otišli smo s Kosova, izgubili smo Kosovo, što je sada već sasvim jasno, ali zato u Vojvodini sad imamo većinu.

Da li je nezavisnost Kosova, po Vama, neumitnost i šta bi ona zapravo za Srbiju značila i politički i u ovom duhovnom smislu?

Pa, ja mislim da za Srbiju ne bi značila ništa. Ne bi bila nikakav problem. To više nije naše. Mnogo je veći problem za Evropa i svet da li će da pristane na takve transformacije. Ja se plašim da će Evropa i svet na neki veštački način opet da prilepe Kosovo Srbiji kao neku autonomiju ili ne znam šta i tako bi nastavio da se dalje produbljava jedan tragičan nesporazum. Što se pre otresemo Kosova i kosovske priče, to bolje za jednu modernu Srbiju. Kosovo takvo kakvo je u srpskoj svesti ne ide u moderan svet.

Pominjali smo evoluciju kao nužnost, dakle promenu načina mišljenja. Da li postoji neki konkretan potez, konkretna akcija, koja bi mogla da tome doprinese, da to ubrza? Često se govori o nužnosti saradnje sa Haškim tribunalom na način da se izruči i bivši predsednik, kao o jednoj meri otrežnjenja i zrenja.

—

Tu ima nešto što ja često pominjem i što zvuči malo fiškalski, trgovački, mi smo jako dobro trgovali. Mi smo dali Kosovo za Vojvodinu, to je pun pogodak, ali, vidite, to niko u Srbiji neće ljudima da kaže. Da kaže – čekajte, jeste, otišli smo s Kosova, izgubili smo Kosovo, što je sada već sasvim jasno, ali zato u Vojvodini sad imamo većinu.

Ja se plašim da će Evropa i svet na neki veštački način opet da prilepe Kosovo Srbiji kao neku autonomiju ili ne znam šta i tako bi nastavio da se dalje produbljava jedan tragičan nesporazum. Što se pre otresemo Kosova i kosovske priče, to bolje za jednu modernu Srbiju. Kosovo takvo kakvo je u srpskoj svesti ne ide u moderan svet.

Ja mislim da da. To je jedan etički i moralni ritual da se jedan zlikovac pošalje tamo gde mu je mesto i tu je svaki kompromis loš za Srbiju, loš za stanje duhova u Srbiji. Mi, ipak, moramo da shvatimo da nosimo jedan ogroman deo krivice za sve što se događalo. A, bojim se da niko u Srbiji to još uvek nije prelomio. Ima tu i takvih ljudi, ali to je sve manjina.

Da li bi izručenjem Miloševića mnogi zapravo oprali ruke tako što bi sve svalili na Miloševića ili bi se, kako mnogi kažu, izručenjem Miloševića priznala kolektivna krivica naroda.

Bojim se da je to lep izgovor, to lepo zvuči. To bi bilo vrlo pametno i mudro da mi

imamo pravni sistem na koji se možemo osloniti. Ali, bojim se da je to za sada utopijska priča. A, pretpostavljam da se oni tamo neće zadržati samo na bračnom paru Milošević. On će pre svega sam da priča, on će sam ponuditi usluge, pa će da otkriva mnoge saučesnike. Zato postoji želja da se on zadrži u Srbiji, jer će tu manje da razveze ko je sve i čime njemu pomagao, činio i tako dalje.

Gospodine Bogdanoviću, da završimo ovaj razgovor ovim čime smo i počeli, dakle govorili smo o mogućnosti Vašeg povratka. Kao što smo pomenuli, tokom devedesetih nekoliko stotina hiljada, ne zna se tačno, pre svega mladih i stručnih ljudi, napustilo je zemlju. Kakva je mogućnost da se i oni, a i Vi sa njima, vratite u suštinskom smislu?

Povratak mene i moje žene nije toliko bitan, jer smo mi matori. Ali, prava katastrofa nije Kosovo, već je prava katastrofa upravo ovo o čemu Vi sad govorite. To je tragedija i to je nešto što sve nas užasno boli, kad vi vidite kakve su intelektualne snage otišle iz Srbije. Vrlo mali broj tih mladih koji su se rasturili po svetu je dospao do onoga na šta bi imao pravo po svojoj pameti i po svojim kvalifikacijama, ali im je život, ipak, daleko bolji i lakši nego da su ostali u Srbiji. Prava dilema Srbije je kako njih pozvati natrag, i ko da ih pozove, i na šta.

Ima li Srbija snage, osim materijalnih mogućnosti, da pozove te ljude, jer bi oni promenili i njenu “krvnu sliku”, uslovno govoreći?

Apsolutno. I to je, nažalost, opet jedna utopijska priča. Svi o tome mnogo razgovaramo. To vraćanje intelektualne snage i energije u Srbiju bi za nju bilo dragoceno.

Ali bi verovatno i poremetilo neke balanse u okviru postojećeg načina mišljenja.

Pa, dabome i zato će biti otpora.

Isečci iz intervjuua “Srpska svest je zatrovana crkvenim nacionalizmom, neznanjem i ogromnim primitivizmom”, koji je vodio Agim Zogaj, objavljen 2003. u ‘Zëri’, Priština:

Spomenuli ste aktuelni srpski nacionalizam. Taj nacionalizam, čak i nakon pada Miloševića, ponovo se rađa i agresivno jača kada je u pitanju tema Kosova...?

Pitate se kako je to moguće da Šešelj ima toliko pristalica svoje fašističke politike. Iskren da budem, on u Srbiji ima još više pristalica nego što je imao ranije. I to ne treba da nas čudi, jer moj narod kroči u tamu prošlih vekova, ka najekstremnijem nacionalističkom i anticivilizacijskom mraku. Jačanje te fašističke svesti u Srbiji pod vodstvom Vojislava Šešelja objašnjavam činjenicom postojanja arhaizma u svesti srpskog mentaliteta. Oni koji kao glasači danas podržavaju Šešelja, Koštunicu i ostale srpske nacionaliste razmišljaju na stari način, koji više niko u Evropi ne razume.

Možete li da zamislite da, čak i nakon pada Miloševića, današnji nacionalistički režim podiže spomenike, biste i kipove generalima iz raznih srpskih ratova koje je Srbija izgubila? Tako indoktriniran srpski narod neće shvatiti da je samo u ovih nekoliko godina izgubio četiri rata, uključujući i rat na Kosovu. Dakle, u slučaju Kosova radi se o srpskom mentalitetu ispunjenom mitologijom i srpskim hegemonističkim težnjama. Takav mentalitet je veoma opasan i za Srbiju. Ukratko rečeno, perspektiva Srbije je jasna kao dan, a mračna kao noć.

Srpski lideri, pogotovo Nebojša Čović, prete da će u slučaju nezavisnosti Kosova doći do novog rata.

Da, znam da aktuelni režim, Srpska pravoslavna crkva, vojska, policija i nacionalisti svih vrsta u Srbiji i dalje žestoko trube o Kosovu kao o “kolevci srpstva” i šta sve ne. Ali, bez da ulazim dalje u objašnjenja, želim da kažem da svaki pametni Srbin, a ne sumnjam da ih ima, dobro zna da je priča oko Kosova završena. Što se tiče Kosova, sve je gotova stvar, nema povratka Srbije na Kosovo, jer je Kosovo na putu ka svojoj nezavisnosti. Dakle, ni nacionalističke snage, koje imaju odlike modernog fašizma, ne mogu da zaustave napredak Kosova i čitav taj proces. O sadašnjosti i budućnosti Kosova, o tome kojim će putem ići, odlučiće sami Kosovari.

Dakle, ni nacionalističke snage, koje imaju odlike modernog fašizma, ne mogu da zaustave napredak Kosova i čitav taj proces. O sadašnjosti i budućnosti Kosova, o tome kojim će putem ići, odlučiće sami Kosovari.

Kako onda opskurne političke ličnosti poput Čovića mogu da reformišu Srbiju?

Upravo je to tema našeg razgovora. Srbija se ne može reformisati sa ovakvim liderima. Ona sa ovakvom političkom, vojnom, policijskom i intelektualnom elitom se vraća u prošlost. Dakle, u Srbiji postoji velika konfuzija. Što se tiče ratnih pretnji od strane Srbije, u slučaju proglašenja nezavisnosti Kosova, rekao bih da su te pretnje koještarije, srpske nacionalističke bajke, jer Srbija više ne može da ratuje, ni sa Kosovom ni za Kosovo. Srbija je završila svoje agresorske i osvajačke ratove, uz ogromne gubitke, izgubivši četiri rata samo tokom poslednje decenije.

Zašto je srpska politika još uvek veoma bliska Srpskoj crkvi?

Da, nažalost, srpska politika, poput one Miloševićeve, Šešeljeve, Draškovićeve i sadašnjeg režima, koketira sa Srpskom crkvom. Režimski zvaničnici su se sastali čak i sa najvišim predstavnicima Crkve pre odlaska na sastanak s Albancima u Beč. Ali, ti sastanci sa zvaničnicima Crkve održani su samo zbog javnosti, dok je u Beču svaki cilj Srbije propao. U Beču srpski zvaničnici se nisu pokazali dovoljno mudri da se slože sa albanskim rukovodstvom Kosova. Naprotiv, nastavili su da se pozivaju na srpsku mitologiju, a to srpsko pozivanje na lažnu mitologiju je samo mizeran pokazatelj da u Srbiji nema napretka, da u srpskoj svesti nema ideja poput onih Dimitrija Tucovića, jer je ona zatrovana crkvenim nacionalizmom, neznanjem i ogromnim primitivizmom.

Međunarodne diplomate takođe ističu da Srbija mora da bira između puta u Evropu i Kosova. Šta će Srbija izabrati?

Ne znam tačno gde se zaputila, ali u Evropu nije. Uzalud insistira na Kosovu, a zna se da Kosovo ide svojim putem. Čak ni Rusi ne žele više da pričaju o srpskim budalaštinama i nebulozama, i to ne samo kada je u pitanju Kosovo. Srpski nacionalisti bi eventualno mogli da pokušaju da se povežu sa ruskim fašistima, jer je mnogo toga što se dešava u Srbiji blisko fašizmu. Srbija treba da bude zabrinuta što je napuštaju najsposobniji mladi ljudi i intelektualci. S druge strane, moram da kažem da smo mi Srbi krenuli da napuštamo Kosovo još ranije - u 15, 16, 17. veku - naseljavajući se u najbogatije delove Vojvodine. Napustili smo ga dobrovoljno i ne znam zašto srpski režimi i srpska nacionalistička akademija konstantno lažu i obmanjuju o navodnom proterivanju Srba sa Kosova. Ne, taj odlazak, to napuštanje bilo je i jeste samom voljom Srba. Nismo proterani sa Kosova, kako lažu srpski nacionalisti, nego smo sami otišli.

Kakva bi mogla biti perspektiva albansko-srpskih odnosa?

Perspektiva tih odnosa, ne da nije svetla, nego je mračna. Krivicu i odgovornost za to snosi srpski narod koji je kroz istoriju napadao albanski narod: oduzeo mu slobodu, oteo zemlju i nad njim izvršio genocid. Vidite, ni danas aktuelni srpski režim ne samo što ne traži izvinjenje za genocid nad Albancima, već naprotiv, nastavlja sa starim bajkama o Kosovu. Ako bi neko trebalo da učini nešto kako bi se smanjile tenzije u tim odnosima, onda bi to trebalo da učini upravo Srbija.

Da li i Vi mislite da je nezavisnost Kosova jedina alternativa koja će smiriti region?

Da, i ja tako mislim, jer drugog rešenja nema. Za Srbiju će nezavisnost Kosova biti od koristi, jer što pre Srbija napusti Kosovo, tim bolje za nju. Srbija ništa ne gubi napuštanjem Kosova. Međutim, kao Srbin, voleo bih da se naši stari srpski manastiri sačuvaju u nezavisnom Kosovu.

Koja bi bila Vaša poruka narodu na Kosovu?

Molio bih narod Kosova da oprostí sve grehe i gluposti mog srpskog naroda i pokuša da živi bez sukoba, jedan kraj drugog, civilizovano, na evropskom tlu, svako u svom domu i svojoj otadžbini.

Perspektiva tih odnosa, ne da nije svetla, nego je mračna. Krivicu i odgovornost za to snosi srpski narod koji je kroz istoriju napadao albanski narod: oduzeo mu slobodu, oteo zemlju i nad njim izvršio genocid.

Molio bih narod Kosova da oprostí sve grehe i gluposti mog srpskog naroda i pokuša da živi bez sukoba, jedan kraj drugog, civilizovano, na evropskom tlu, svako u svom domu i svojoj otadžbini.

Isečci iz intervjuja Bogdana Bogdanovića, u realizaciji Aleksandra Mirlesa za Istraživački program Notr Europa o evropskim identitetima (Notre Europe's Research Program on European Identity), februar 2008:

Šta mislite o situaciji na Kosovu? Da li bi Srbija trebala priznati njegovu nezavisnost?

Obe strane moje porodice su odatle. Međutim, kada su moji preci napustili svoja imanja u 19. veku, za njih više nije postojalo pitanje povratka nazad. Mnogi Srbi su tako napustili Kosovo, prodavši zemlju Albancima po dobroj ceni, a mnogi današnji nacionalisti nikada nisu ni kročili na to tlo. Srbi ne smeju da zaborave da kada je Kosovo bilo kolevka Srpskoga carstva, Beograd je bio mađarski! Od tada se Srbi sele na sever. Nema ničeg tragičnog u tome. Jedini problem su te vizantijske crkve, koje su zaista predivne i zanimljive. No, ta teška situacija bi se mogla rešiti na međunarodnom nivou - upravo ono što Srbi ne žele da prihvate. I iza svega toga stoji Pravoslavna crkva koja sada zahteva da Srbi dominiraju zemljom koju su napustili! Uostalom, ova tema je okružena čitavom jednom mitologijom. Kao student arhitekture sam putovao na Kosovo. Video sam dosta tih manastira: prelepi su, svakako, ali ništa više od toga.

Većina Srba ne deli Vaše mišljenje.

Znate, uvek sam bio slobodan mislilac. I kada su se nekadašnji komunisti pretvorili u dugobrade pravoslavne nacionaliste, optužili su me da sam kosmopolita. Miloševićeva propaganda se bila obušila na mene. Dva do tri puta nedeljno bi me napadali po novinama i kačili ogromne slike s mojim likom. Ljudi bi me prepoznali na ulici i vređali: "Ti si izdajnik Srbije!".

Odlučili ste da pobegnete iz zemlje početkom 90-ih. Kako to da ste se odlučili za Beč, gde živite sad već 15 godina?

Moj prvobitni plan je bio da idem u Pariz, što bi nekako bilo prirodno za jednog Srbina. Međutim, imali smo teške odnose sa zvaničnicima srpske nacionalističke emigracije koji su bili užasni, bili su profašisti. U Beču sam, pak, našao "jugoslovensku" zajednicu. Ima puno Hrvata, Makedonaca, Bosanaca i Srba (malo manje ovih poslednjih). Većina njih ovde se i dalje oseća Jugoslovenima, iako ima i nekoliko ratnih veterana. A zatim, tu je i druga stvar koja povezuje Beč i Beograd: Dunav u koji sam zaljubljen.

Obe strane moje porodice su odatle. Međutim, kada su moji preci napustili svoja imanja u 19. veku, za njih više nije postojalo pitanje povratka nazad. Mnogi Srbi su tako napustili Kosovo, prodavši zemlju Albancima po dobroj ceni, a mnogi današnji nacionalisti nikada nisu ni kročili na to tlo. Srbi ne smeju da zaborave da kada je Kosovo bilo klevka Srpskoga carstva, Beograd je bio mađarski!

THE OTHER SERBIA 1

BOGDAN BOGDANOVIĆ

publisher:

ADMOVERE

(transitional justice |
education | peacebuilding)

editor:

Shkëlzen Gashi

research assistant:

Ardit Kika

translation in English:

Armend Bërlajolli

proof reading:

Justin Elliott

cover design and layout:

Jetë Dobranja

printing:

Iliri

January 2024

Prishtina

print run:

150 copies

research and publication were
supported by:

**KFOS (Kosovo Foundation for
Open Society)**

The views expressed in this research
are those of the ADMOVERE NGO
and do not necessarily represent
the views of the Kosovo Foundation
for Open Society (KFOS).

THE OTHER SERBIA 1
BOGDAN BOGDANOVIĆ

Introduction

“The Other Serbia” project has compiled a collection of the thinking of Serbian intellectuals who opposed the Serbian authorities’ severe violations of the human rights of Albanians in Kosovo in the period from Serbia’s abolition of Kosovo’s autonomy, on 23 March 1989, to NATO’s entry into Kosovo on 12 June 1999, and later still. These violations reached their culmination in 1998 and 1999 with the killing of almost 10,000 Albanian civilians, the raping of thousands of women, the deportation or displacement of almost one million Albanians, and the burning and destruction of 100,000 homes, buildings, and heritage sites.

In “The Other Serbia” project, we have extensively researched articles and interviews published over three decades in the daily press and weekly publications in Kosovo, Serbia and further afield. This volume includes excerpts from the articles and interviews of one of the most prominent of these intellectuals, the architect Bogdan Bogdanović [1922–2010], in which he talks about the brutal violation of the human rights of Albanians in Kosovo in the 1990s. In addition, we thought it was important to include excerpts in which Bogdanović provides his views not only on the independence of Kosovo and its relations with Serbia, but also on the overall relations between Albanians and Serbs.

In one of the interviews, Bogdan Bogdanović reveals how, in the late ‘80s, as he was returning from Mitrovica to Belgrade with an Albanian driver in a car with Mitrovica plates, he understood what it meant to be Albanian in Yugoslavia: “People were merciless with us along the road – cursing at us, whistling, threatening to run us off the road with a truck.” With regard to the situation of Albanians in Kosovo in the early ‘90s, Bogdanović remembers how a Serbian police officer told him: “You have no idea what our police officers are doing in Kosovo.” He labeled Serbia’s intensifying repression and apartheid in Kosovo during the ‘90s as fascism, adding that this is something that “the Serbian people, us Serbs, our children, and grandchildren will carry on our conscience.”

On the myth that Kosovo was the cradle of the Serbian kingdom in the Middle Ages, Bogdanović said that at that time, Belgrade belonged to the Hungarians. He did not support the Serbs who complained that the demographic situation in Kosovo was changing with the increase in the Albanian population. He argued that Serbs had been leaving Kosovo for the hundred years it had been part of Serbia, and one reason for this was that they moved to wealthier areas, selling land to Albanians at very favorable prices. He claimed that since about two million Albanians, comprising over 90% of the population, live in Kosovo, Kosovo belongs to those who live there, and this should be communicated to the Serbian people, even though, as he claims, everyone already knows it but lacks the strength and courage to admit it. Moreover, Bogdanović would often say something that sounded a bit like bargaining: "...we've made ourselves a good deal because we gave away Kosovo, but we got Vojvodina."

Bogdanović stressed that the Serbian people should be made aware that in Kosovo, Serbian heritage and identity would certainly remain and the Serbian monasteries would continue, just as Greek temples are mostly found outside Greece, in the Middle East, from Alexandria to Serbia. He was convinced that had Serbia not behaved wickedly to the Albanians, the latter would preserve Serbian heritage in Kosovo, and perhaps a solution similar to Mount Athos could have been found. Moreover, Bogdanović referred to stories about how Albanians actually preserved these places of worship, such as the Patriarchate of Peć which was protected by the Kelmendis from Rugova.

Bogdanović opposed the double standards of representatives of the Serbian regime in the '90s, who sought autonomy for Krajina in Croatia with the right to secede while categorically denying the same right to Kosovo. He was the first Serb to publicly state in 1990 that it was already too late for a republic in Kosovo, considering the desire of local Albanians for unification with Albania as a legitimate right. According to him, the sooner Kosovo separated from Serbia, the better for modern

Serbia because the Kosovo ingrained in the Serbian consciousness does not align with the Kosovo of the modern world.

Bogdanović was one of the most unusual Serbian patriots because he worries about the fate of his people and their tragedy. He felt deep pain because heartless, aggressive and criminal politicians, in committing serious crimes against other nations around them, especially the Albanians, had laid all that horror on his people's conscience. He perceived the fate of the Serbian people during the '90s as very dark, and he saw the wars Serbia waged in that period not as military victories or political superiority but 'as a moral, even mental catastrophe for the Serbian people.'

Bogdanović considered friendship with Albanians, preserving the Serbian population that wanted to live in Kosovo, and safeguarding Serbian monuments in Kosovo to be among the elements of Serbian national interest. His patriotism is also evident in his position that if he had to live in a Greater Serbia resembling the Middle East or a Little Serbia resembling Switzerland, he would always choose Little Serbia.

His opposition to Serbian nationalism is best illustrated by a lengthy letter he sent to Milošević in the late '80s. This letter and other anti-nationalist criticisms directed at Milošević prompted numerous attempts to break into his apartment, death threats, and eventually his expulsion from the party. The attacks forced him to move to Vienna in 1993 with his wife Ksenija, where he passed away in 2010.

Bogdanović made several accurate predictions about political events during the '90s, even years before they occurred. Three of them are particularly significant: first, that the President of FR Yugoslavia, Slobodan Milošević, would end up in the dock as he would have to answer to many nations, especially the Albanians, for the victims killed; second, if the Serbian people went to war in Kosovo, they would shamefully lose it; and third, as a result of Serbia's belligerent policy, Belgrade would be bombed.

Bogdanović attributed responsibility for the Serbian national catastrophe – how the Serbian nation became so disliked and

surrounded by enemies – to the intellectual elite. According to him, this elite failed to teach the Serbian people how to love and did not convey the message that we live in a diverse world, and that we should be happy about it because we coexist with different cultures. He therefore consistently urged the Serbs to understand that winning friends is more important than conquering territories. He suggested that the entire strength, intellect, will, and intuition of the Serbian people should focus on friendly relations with the Albanians, but for this you would need a Serbian Charles de Gaulle. After the devastation of cities and the loss of lives during the Kosovo War (1998-1999), he hoped for the awakening of Serbian consciousness. The fact that this did not happen was a source of great suffering for him, and he considered it a moral tragedy for the Serbian people.

Following on from the studies of Bogdan Bogdanović, forthcoming volumes of “The Other Serbia” project will include excerpts from articles and interviews of several other Serbian intellectuals (which although few, still do exist), who are unfortunately no longer alive, such as Bogdan Denitch [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013], and others.

All these intellectuals were inspired by Serbian social-democrats such as Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, and others. Between 1912 and 1913, when Serbia occupied Kosovo, they opposed the horrendous crimes perpetrated by the Serbian state on the innocent civilian Albanian population there. An article by the social-democrat Tucović in the Belgrade socialist paper of the time, *Radničke novine*, illustrates this: “...we attempted a premeditated murder of a whole nation.” An editorial in the paper stated that it possessed data on crimes by Serb forces against the Albanians so horrendous that they chose not to publish them. Unfortunately, these crimes were repeated: at the end of the World War I, in 1918 and 1919; then in the period between the two World Wars; at the end of the

World War II (1944-1945); between 1946 and 1966; and finally in the last decade of the 20th century (1989-1999).

“The Other Serbia” project aims not only to offer examples of the intellectuals who opposed the crimes and injustices committed by state authorities led by their own ‘compatriots,’ whatever their justification, but also to honor the intellectual who puts his own life in danger by showing amazing courage that ought to receive well-deserved acclaim. Unfortunately, these personalities were viewed by large sections of the Serbian nation as traitors and were prejudged, branded, defamed, and attacked. Albanians viewed them with mistrust and scorn.

We hope that this publication will benefit journalists, political analysts and civil society activists who deal with Albanian-Serb relations; politicians involved in negotiations aiming to normalize these relations; students and academics; and the public at large. This also includes future generations in Kosovo, Serbia, Albania, and the Balkans, as well as those who are interested all over the world. The project will be published online in Albanian, Serbian, and English.

Postwar Kosovo does not have a street, square or school named after the lawyer and humanitarian Bogdan Bogdanović, even though he strongly opposed the state terror of the Milošević regime at the start of the '90s. Although he was the first and most vociferous intellectual who not only opposed the occupation of Kosovo by the Serbian regime but also supported the independence of Kosovo, the Kosovo Assembly failed to invite him to the ceremony of the Declaration of Independence on February 17, 2008.

So, let this publication be a modest recognition of the great contribution of this extraordinary intellectual, for his defense of the human rights of Albanians in Kosovo, and for his contribution to a peaceful and amicable solution between Albanians and Serbs, and their coexistence based on mutual tolerance and understanding.

Shkëlzen Gashi

Bogdan Bogdanović (1922-2010)

He was born in 1922 in Belgrade and got involved in the anti-fascist resistance from 1941. Educated as an architect, he designed more than twenty monuments for victims of war and fascism after World War II. Two of those, the one in Jasenovac and the one in Vukovar, were internationally recognized. He taught urban studies at the University of Belgrade. As well as being the author of many articles, some of which have been published in international journals, he also authored several books. In the 1980s he headed the Municipality of Belgrade. In 1981 he resigned from the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU). In the late 1980s and early 1990s, as an ardent leftist, he strongly opposed Serbian nationalism. This objection is best illustrated by the long letter he sent to Slobodan Milošević in the late 1980s. This letter and other anti-nationalist criticisms of Milošević spurred attempts to break into his apartment, threats of lynching and, finally, his expulsion from the party. These attacks made him leave Belgrade in 1993 together with his wife, Ksenija, and move to Vienna, where he died in 2010.

Excerpts from the interview “Ja sam malo drukčiji Srbin” (I am a somewhat different Serb), by Srnan Kisić, published in *Valter*, Sarajevo, December 15, 1989:

Have you opened that now famous box of yours, the green box, where you keep your dreams? You said that you did not know whether you would open it during your lifetime...

That box is legendary. I have not opened it yet. I don't know whether I will open it or leave it to someone as an inheritance. It is interesting how universal that box is. You probably talk of it because of that program Sylvia Lux made, but Sarajevo television was the first to record it three years ago. After that, I went to Kosovska Mitrovica [Mitrovica in Kosovo], from where an Albanian driver was driving me back. It is there that I saw what it meant to be an Albanian in Yugoslavia. We were in a car with Kosovska Mitrovica license plates. We faced all sorts of things on the way: they sounded their horns, whistled at us, threatened to run us off the road with trucks and so on. The Albanian driver was quite perplexed and frightened;

After that, I went to Kosovska Mitrovica [Mitrovica in Kosovo], from where an Albanian driver was driving me back. It is there that I saw what it meant to be an Albanian in Yugoslavia. We were in a car with Kosovska Mitrovica license plates. We faced all sorts of things on the way: they sounded their horns, whistled at us, threatened to run us off the road with trucks and so on.

moreover, he did not know Serbian well. Suddenly, in the middle of that journey, he said to me: “Allow me to ask you something my wife told me to ask you”. And what was his question: “Is it true that you have a green box in which you place your dreams?”. Do you see how universal some things are? Well that box really transcends ethnic divisions. I don’t know when I will open it.

Excerpts from the interview “Da sam četnik, ne bih verovao Draškoviću” (If I were a chetnik, I would not trust Drašković), by Srnan Kisić, published in *Naši Dani*, Sarajevo, September 14, 1990. The same interview was published under the title “We should part ways with Albanians as friends” in the magazine *Zëri i Rinisë* on September 21, 1990:

The appearance of the Democratic Party encouraged several positive processes among the liberal Serb intelligentsia, but it seems that a nationalist platform prevails with them.

I do have sympathies for them, but there is no doubt that they are divided in two halves. One an intellectual and cosmopolitan half and the other a nationalist half. Their first weakness is that they do not have many voters... They do not have a clear stand on Kosovo. Since Kosovo is an issue in which the Serb and Yugoslav situations also need to be solved, it is time that everyone takes a clear stand on Kosovo. A good, experienced Serb that should say clearly to the Serbian people: “Serb brothers, over there we can do this and that, but not that and that”. But I do not see such a Serb. He should be an intellectual like Charles de Gaulle and at the same time a firm authority figure, like Mustafa Kemal Atatürk, in order to bring this nation to its senses.

Is Kosovo definitely lost to Serbia?

The repression, the suspension of everything, and all the apartheid measures being applied in Kosovo, that fascism – we have no other word for it – is something that we the Serb nation, we the Serbs, our children and grandchildren, will have on our conscience. This cannot be forgiven and sooner or later we shall be held liable for it as a nation.

Slobodan Milošević contributed a lot to Kosovo being lost several years more quickly than it might have been. Ever since he came to power and since his famous saying “no-one shall dare beat you,” migration intensified. The repression, the suspension of everything, and all the apartheid measures being applied in Kosovo, that fascism – we have no other word for it – is something that we the Serb nation, we the Serbs, our children and grandchildren, will have on our conscience. This cannot be forgiven and sooner or later we shall be held liable for it as a nation.

We have no other solution in Kosovo. There is a demographic situation, such as it is, and an amicable agreement with the Albanians should have been made to see what of our presence there – I do not mention Charles de Gaulle in vain – can be preserved. We have every right to ask that from the Albanians, and, knowing the Albanians, we would get it, that is that they, after an amicable break-up if I may call it so, would preserve our monuments forever. They have done this in the past: people from Rugova guarded the Patriarchate of Peć, and considered it as their own cultural site.

We could have said to them: we are leaving a part of our past in order to part as friends and not part forever, while making agreements for some kind of a demographic proportion. In the modern world several demographic proportions shall have to be set. Demographic agreements exist in Belgium, in Switzerland. They need to exist especially in the Balkans because, if in the Balkans war starts through the birth of

children, then we have not done well. All of this could have been done, but in a different tone and manner and in the spirit of human cooperation. Now, that blood has boiled and that children have been killed in protests, I doubt that this can be achieved. These are the major sins of this kind of politics. What is worse, is that a petty, pitiful politics, a bad politician slowly casts his sins upon the whole nation.

Excerpts from the interview “Život okružen lažima” (Life surrounded by lies), by Jelena Lovrić, published in *Danas*, Zagreb, October 2, 1990:

How do you see the solution to the Kosovo problem?

Today is absolutely the moment that someone with authority in the Serb nation - if such a man exists – says the whole truth about Kosovo, says what can be done there, what cannot be done and what we should and

should not do, and take a normal stand on the issue like a normal, modern nation would. Look, this migration of Serbs is now being celebrated. It is very unclear what is being said through it, what message is being given; again there is talk of some drama, some tragedy, as if we Serbs were again struck heavily by cruel fate and the misfortune of history so that from poverty-stricken Kosovo we went to rich areas and started chasing away, for example, Hungarians. Some things have to be brought to elementary historical justice: it is true that we have been leaving Kosovo for the past two hundred

It should be made clear to people that we are leaving behind the heritage of our identity, our places of worship remain, but the Greek temples are mainly outside Greece, in Asia Minor, and from Alexandria all the way to Serbia.

or three hundred years, but we have been populating areas in which we were not a majority. So there is some sort of a balance. And then it

should be made clear to people that we are leaving behind the heritage of our identity, our places of worship remain, but the Greek temples are mainly outside Greece, in Asia Minor, and from Alexandria all the way to Serbia. This has to be brought into a modern context. Knowing the Albanians to be a proud people, I am convinced that they – were we not to harm them, if we were not real enemies now – would not only preserve that sacred heritage of ours, but maybe another solution could have been found, an enclave, an oasis of the type that exists on Mount Athos.

Knowing the Albanians to be a proud people, I am convinced that they – were we not to harm them, if we were not real enemies now – would not only preserve that sacred heritage of ours, but maybe another solution could have been found, an enclave, an oasis of the type that exists on Mount Athos.

You are not the first to talk to me of a person of the Serb nation who should speak the truth...

Yes, we would need someone like Charles de Gaulle. But where can we find him?

...but at the same time you all add that that person, in all likelihood, would be judged harshly from the very first moment.

I think that he would be harshly attacked, branded, destroyed, but we would all heed him and we would be immensely relieved. I believe that even those that say that Kosovo should be repopulated by Serbs would be relieved, those that get high on stupidities and the nation would be relieved first of all because they feel that in Kosovo things are sliding ever more towards war. We now talk of war. In Serbia now there is talk of war. The people knows this. And the nation also knows that, if it comes

to a civil or real war, those that go to cafés and sing with a *šajkača* and a badge on their heads will not die. Children will die, those who always die in wars. So, I believe such words would bring relief, but this has now gone so far that it is difficult to understand. But that is how it needs to end: there is no other way. What Milošević is doing in Kosovo is hopeless because, first of all, he is doing nothing, only beating up people and sending police there. This way we have no perspective.

But, is not Milošević's last speech, which is very conciliatory, a turn toward this sort of a solution?

If this is a turn toward that kind of solution – he is not the man who can do it. He has no business there any more and he himself knows it. The speech is really enigmatic, I would not know how to explain it, perhaps he is conscious that his policy has failed or perhaps these are his tactics for some sort of further negotiations on Yugoslavia. Blood has been spilled; the man who allowed blood to spill and who has consistently caused ever more bloodshed cannot now offer a hand of reconciliation. He should certainly have read Slobodan Jovanović to be able to see the whole farce of Serb political battles and about those that Jovanović called the 'little big men.' Even before him, Serbia had little men that were put in a position to act as big men, but could not do it.

Such times do not suit reasonable men, and the need for them is ever greater. You said that intellectuals in this regard failed to prove as such and this is something in common with all our milieux. Do you think that there is a force in Serbia that could take the responsibility upon itself and offer a peaceful solution?

I inhabit a circle of like-minded people who demonstrated – goodness, how they demonstrated – but we are a minority. In writing a letter three years ago, I made a mistake because in its whole tone I showed that I

counted on the Belgrade intelligentsia. And then – Mirko Kovač got his head broken, he almost lost his life; before him, Pekić was beaten up, and before him they beat up Mićunović – my country is violent, on the level of Prince Miloš who used to beat up mainly educated people – and no-one even raised their voice. There is something that is inexplicable. We all know that intellectuals depend on the government in various ways, but this kind of apathy is unacceptable.

You lean toward pessimism?

Optimism and pessimism come by turns. Optimism is reduced to everything ending in shouting and singing but no shooting, and pessimism is that war is inevitable. Pessimism as applied to the Serbian environment reduces to the point that in the very end, with Milošević's politics, we will end up with the minimum of the minimum. That we will really end up as the domain of the pasha of Belgrade. Things in Vojvodina are not going and will not go as he thinks, Kosovo cannot now be revisited, in Montenegro things will not go his way and we will find ourselves in a minimum national territory. Milošević will be to blame for this national catastrophe, I stress, a national catastrophe. You know, I am in a very strange situation since my battle with nationalism; more and more I get some nationalist urge within me, more and more I fear for the fate of my nation, I become more and

—

I am in a very strange situation since my battle with nationalism; more and more I get some nationalist urge within me, more and more I fear for the fate of my nation, I become more and more conscious of its tragedy. I feel some sort of suffering, suffering because of the burden that the Serb nation is taking upon its shoulders, that is in essence loaded upon them by canny, aggressive politicians.

more conscious of its tragedy. I feel some sort of suffering, suffering because of the burden that the Serb nation is taking upon its shoulders, that is in essence loaded upon them by canny, aggressive politicians.

With your letter you wanted to shake-up your nation. You did not succeed. Final question: do you think that the Serb nation has to at least some extent been shaken-up by what has happened to it lately?

When you say it is the final question, then I should give the final answer. I have been thinking about this for a long time but one has to grit one's teeth and summon up the courage to say it publicly: I am afraid that the Serb nation will only come to its senses after a catastrophe. Some sort of a Serb catastrophe. I no longer think that the madness of a perverse Serb politics, in fact of Milošević's politics — because I do not want to link him to the Serbs, in the end I have the right to ask if he is even a real Serb or not — can throw the whole of Yugoslavia into chaos. But I do not doubt that such politics can do this to Serbia. Serbia can be led into a civil war with the Albanians or even into a war with the Albanians in general. And this is terrifying. These are frightening prospects but I am afraid that this is the only way to come to our senses. You can decide whether this is too drastic to publish...But the truth has to be told; at the end of the day it cannot be left untold.

Excerpts from the interview “Prokletstvo nedovršenih istorija” (The curse of unfinished histories) by Milka Tadić, published in *Monitor*, Podgorica, February 1, 1991:

Did the elections in Serbia and then in Montenegro in fact show that this road, from the collective towards the individual, from the masses to the citizen of which you speak, has still not been traveled?

The opposition also made the mistake of not mentioning Kosovo during the election campaign. Kosovo cannot be passed by in silence and you cannot run away from Kosovo like you would from a crazy member of the family. In fact, now everyone is silent. Both the government and the opposition. Even Milošević makes no mention of Kosovo, as if everything has been said, as if there was no more migration from there. And of course, nothing has been said. The military and the police keep some sort of apparent peace but no-one is offering a program, a rational national program. Kosovo can be solved in two ways – either we prepare for a war or we somehow come to an agreement. We cannot keep silent any more, time will not wait. Sometimes I am afraid that in Kosovo it is too late for some kind of

—

Sometimes I am afraid that in Kosovo it is too late for some kind of a republic. To tell you the truth, if I have to live in some kind of Greater Serbia that would resemble the Middle East or in a smaller Serbia that brings Switzerland to mind, I would always choose the second

a republic. To tell you the truth, if I have to live in some kind of Greater Serbia that would resemble the Middle East or in a smaller Serbia that brings Switzerland to mind, I would always choose the second. So, if the opposition cannot find a solution then it should at least courageously pose questions, but it is not doing anything, at least when it comes to Kosovo.

The Association for Democratic Initiative [UJDI] asked questions and offered a dialogue several months ago?

Yes, the members of UJDI posed questions; they are some amazing people. It is for that reason that they are separated to a large extent from a very large portion of the opposition here. I think that even they also withdrew at the last moment, because they understood that whoever mentions Kosovo will lose even the voters they already have. There were other courageous people apart from them. The representative of the Greens, Dragan Jovanović, said: "I know I will lose voters but I am obliged to talk about Kosovo, about its ecology. I don't know if much is known of the idea that Milošević is a representative and a direct exponent of the importer of polluting technologies being installed in Kosovo." And it's true, the power plants in Kosovo are terrifying. They cause acid rain and destroy the environment. Besides Dragan Jovanović, Nenad Čanak has also spoken about Kosovo. But there is no agreement based on these lone voices; it's as if no-one has heard them. What I am afraid of most is that Serbia might experience emotional apathy.

Excerpts from the interview “Ne po ikim vazhdimisht prej Kosovës” (We continuously flee from Kosovo), by Agim Zogaj, published in *Zëri*, Prishtina, April 6, 1991:

Yesterday, at a rally organised by the Serbian opposition, I heard the people chanting ‘Slobo-Stalin’ and I remembered my letter that you mentioned, where for the first time I had used the word ‘Stalinism’ to describe current politics. Now, the truth that we are living under a tyrannical regime, under a regime of a person not worth talking about, has reached other people too. His regime can be called Stalinist, pro-fascist, but also populist. In fact we have to deal with a new wretched occurrence, one on which history will have its say. As regards ideology, it is difficult to talk here of an ideology, because in his tyrannical politics there are no ideas – there are crazy notions and fixations, but no genuine ideas. I would rather say that we are talking about illusions, lies, great tirades of such a regime and the person who is at the head of it; so the tirades of Milošević... Milošević is already hated, he has destroyed the whole of Yugoslavia, put us Serbs in debt to all the rest of its people, including you Albanians [...] This person’s name will not only be written in black letters in Serbian history, but will also carry a huge responsibility, which may well be criminal. I don’t think that he will reach the end of his life before sitting in the dock as an accused person. He will have to answer before many peoples, and will have to answer to you Albanians for the people killed, for the lives of your children... I cannot say that I feel satisfaction with the letter I wrote at that time, but I feel a personal,

Milošević is already hated, he has destroyed the whole of Yugoslavia, put us Serbs in debt to all the rest of its people, including you Albanians [...] This person's name will not only be written in black letters in Serbian history, but will also carry a huge responsibility, which may well be criminal. I don't think that he will reach the end of his life before sitting in the dock as an accused person. He will have to answer before many peoples, and will have to answer to you Albanians for the people killed, for the lives of your children...

century. So, we are slowly leaving Kosovo. The reasons for leaving are various, many and complex. One of the reasons is certainly us going to richer areas. Today we are connected to Kosovo only through memories, only through historical monuments. In sentimental terms, our interests are based on dozens of historical monuments that will remain where they are, regardless of how the map of the future will look like. I

spiritual peace as a citizen, because I was the first to understand and react to such politics.

It is true that, in this devil's pit, there are many factors but the politics of the [Serbian Academy of Arts and Sciences] Memorandum was and is the most important. Milošević has no ideology of his own, he is implementing the Memorandum of the Academy of Sciences and Arts of Serbia, that he learned from Serb intellectuals of the extreme right. That Memorandum is *de facto* also his action program; it's Milošević's bible. And we know that the Memorandum did not appear in a sudden or surprising manner; it was well prepared.

Please present your point of view when it comes to Serbian interests in Kosovo.

Both branches of my family, from my father's and mother's side, are from Kosovo. While the former left Kosovo toward the end of the 18th century, the latter left around the middle of the 19th

do not believe that the demographic situation will change to the benefit of the Serb nation. This is because of the fact that, as I said, we are systematically leaving Kosovo. If, in the fifties, Dobrica Ćosić had come to live in Kosovo, I would surely have joined him, and many others would have too. But no-one wanted to come to live in Kosovo and this means that we ourselves have agreed to leave Kosovo. We have no right to complain about why the demographic situation has changed. Our national interest is to be friends with you Albanians, to keep that part of the Serb population that wants to live there, and also to have our monuments there housed in the house of friends.

However, how is it possible to aim to go into Europe with the politics of violence and blood, ignoring the three million Albanians in this country?

I think that we Serbs have to thank you Albanians for your great patience, and as someone with a lot of experience, I think that Serbian mothers ought to thank you for suffering in silence throughout this horror, because if you were to show what you are able to do, then the place would go up in flames...I believe the information that you have given me on the current situation in Kosovo – a Serb policeman had

So, we are slowly leaving Kosovo. The reasons for leaving are various, many and complex. One of the reasons is certainly us going to richer areas. Today we are connected to Kosovo only through memories, only through historical monuments.

We have no right to complain about why the demographic situation has changed. Our national interest is to be friends with you Albanians, to keep that part of the Serb population that wants to live there, and also to have our monuments there housed in the house of friends.

I believe the information that you have given me on the current situation in Kosovo – a Serb policeman had talked to me about it while I was in Popović village where my studio was – he was my neighbor and we talked. He would tell me: ‘You don’t know what our policemen are doing in Kosovo’.

talked to me about it while I was in Popović village where my studio was – he was my neighbor and we talked. He would tell me: ‘You don’t know what our policemen are doing in Kosovo’. I am waiting for us to remove Milošević from the political scene and to declare myself even more decisively on Kosovo. We Serbs have to tell the truth about Kosovo. But we also saw what this police and this violence can do in Belgrade, and so we ask: if this is what they do in the middle of Belgrade then what do they do in Kosovo? This is a doomed politics. Milošević is the biggest enemy of the Serb people and tomorrow our hands will be tied whoever we talk to.

What do you think: Is there a possibility of a secret agreement between Tuđman and Milošević at the expense of the rights and interests of the Albanians?

Milošević cannot occupy and retain Kosovo without the implicit agreement of Yugoslavia, so an eventual agreement between them would be at everyone’s expense, including the Albanians here. The moment we get Milošević out of power we would need a new grouping of political parties to form [...] In such a situation we shall lack a liberal party, a left civil intellectual party, which would look at all these issues from a rational, European dimension. Kosovo will then be part of the wider community, as their citizens will accept it. Of course, Milošević’s policies so far have thwarted such a dialogue. We now have to talk to people in Kosovo whose children we murdered... How can we talk then?

Following such Serbian and Yugoslav standpoints on the Albanian issue, the Albanian people are now in a new situation of deciding on a national union with their motherland. What can you say us in regard to this?

It is difficult to say that the Albanians have no right to such a union, if others have that right. We Serbs united with the Serbs in Vojvodina when the Serbs there were not a majority. So, such a desire for union is a legitimate right. Moreover, I still think that this can be implemented without a change of borders through a European combination of the CSCE. We need to see Albania too as a brotherly community in the Balkans.

In front of you, you have the issue of our magazine from September last year in which, under the title “Ekspozita e tmerrit” (The Exhibition of Terror), in we published the photos of 74 Albanians killed by the Serbian police in the period from March 1989 to March 1990. As a humanist and a Serb intellectual respected by the Albanian people, we ask you to comment on these tragic images.

My comment is tragic, I was horrified by those images... I knew the truth about the numbers of the killed, but the numbers are just an abstract meaning. When you look at the tragic faces of these slain Albanians,

It is difficult to say that the Albanians have no right to such a union, if others have that right. We Serbs united with the Serbs in Vojvodina when the Serbs there were not a majority. So, such a desire for union is a legitimate right.

When you look at the tragic faces of these slain Albanians, when you look at the children and the fates of Albanian families, this is horrifying... all this horror is now loaded on the soul of my people by a criminal named Milošević.

when you look at the children and the fates of Albanian families, this is horrifying... all this horror is now loaded on the soul of my people by a criminal named Milošević, and now they chant: murderer, murderer! at him. It would be good if the people who demonstrate against Milošević see this photograph, these tragic images, these killings...

Excerpts from the interview “Sërbia do të largohet nga Kosova” (Serbia will leave Kosovo), by Agim Zogaj, published in *Zëri*, Prishtina, October 19, 1991:

You give a thread of hope that events can take a different turn, on the subject of raising the awareness of the Serbian people. Are there chances for this to happen in relation to the people of Kosovo?

I think that sooner or later there has to be awareness on the issue of Kosovo. Currently, as you can see, Kosovo is not being mentioned, Kosovo does not exist, nobody mentions it, as if it were on the Moon. ... Milošević came to power supposedly in the name of doing something about Kosovo, but it is clear that he cannot do anything. However, he is keeping some sort of balance with the police, using repression and violence. But, sooner or later, Kosovo will explode. On this occasion, I have to criticise the Serbian opposition too, which is keeping silent on Kosovo. We need to tell the Serbian people what will happen to Kosovo. We have to tell them that 90% of people there are Albanians, that we cannot be there in the way that we envisaged in the last century. Everyone knows this, but they have no force and courage to say it.

—

We need to tell the Serbian people what will happen to Kosovo. We have to tell them that 90% of people there are Albanians, that we cannot be there in the way that we envisaged in the last century. Everyone knows this, but they have no force and courage to say it.

De Gaulle, but we have no such man, a man with authority, who will step out courageously and say: this cannot be and – farewell! See what is sought for Krajina in Croatia? Autonomy, the right to secession, whereas no-one mentions it when it comes to Kosovo.

We, I mean the circle of my intimate friends, are very grateful to you for not starting a war, for the fact that you are patiently waiting. But, we also know that this cannot last for long.

In your opinion, who is the person who could say it today or tomorrow?

He should be a Serbian de Gaulle, but we have no such man, a man with authority, who will step out courageously and say: this cannot be and – farewell! See what is sought for Krajina in Croatia? Autonomy, the right to secession, whereas no-one mentions it when it comes to Kosovo.

Do you reckon then that after all this someone in this country will sincerely realise what adversities the defenceless Albanians have faced and still face over the past ten years?

I think people still don't know this. The first opportunity they had to know anything about it is when tanks came out on the streets of Belgrade. There is a small number of people who know this, but they keep silent, they dare not speak, they are a minority... It is not easy today to say that you are a Serb and this harsh fact is terrifying.

Do you think that a war could break out in Kosovo?

If war breaks out in Kosovo, then it will not develop like the one in Croatia, because Kosovo has its own peculiarities. In Kosovo the Albanians are the majority, and the Serbs a minority. You say you have no

weapons, but believe me, in situations of war weapons are suddenly found, there will be those who will supply them... However we, I mean the circle of my intimate friends, are very grateful to you for not starting a war, for the fact that you are patiently waiting. But, we also know that this cannot last for long.

Do the Serb government and opposition really think that they can keep Kosovo by force and under occupation?

Look, if they seriously think that, then they are absolute fools... Send my greetings to the Albanians, to the pupils that cannot go to school and tell them that there are at least some Serbs who are on your side, and who cannot accept this injustice!

—
Send my greetings to the Albanians, to the pupils that cannot go to school and tell them that there are at least some Serbs who are on your side, and who cannot accept this injustice!

Bogdan Bogdanović, “Përshëndetje të përzemërta për zgjedhjet e lira në Kosovë” (Cordial greetings on the occasion of the free elections in Kosovo), *Zëri*, Prishtina, May 30, 1992:

I followed your free, multiparty elections with great sympathy. I say this in all sincerity, because I think that what is today good for the Albanians is good for the Serb people too, and here I mean for friendly Albanian-Serb relations. I am convinced that the free elections in Kosovo will have positive effects, and that they present a fact that can in no way be contested and, still less, can it be ignored. Free elections in Kosovo will also have international importance and this fact speaks of their weight and importance. I cannot predict how events will transpire, but, hoping for the best for all, I am sending you cordial greetings, Albanian people, for your free elections that were carried out in a dignified manner and were brilliantly organized.

Excerpts from the interview “Temptations of an imagination on fire” by Milan Milošević, published in *Vreme*, Belgrade, August 24, 1992:

In your book *Mrtvoudice* (“Unsolvable Knots”), you wrote that Serbia was in the East, that Serbia was on the margins of civilization, tired of a civilization it had never touched...

I am afraid that something worse is arising, that there is a model of darkness on the rise, a model of an unsecular Serbia, a clerical Serbia, a darkness darker than any other, I’m talking about a theocratic attack on the secularity of Serbian culture. One day, when the time comes, and it will, when we talk of the Serbian national catastrophe, when we ask ourselves who is responsible and how it came about that we have become the last nation in Europe to be surrounded by so many enemies and to be so hated, then many of the big brains from the Academy [of Sciences and Arts] will find themselves on trial, if they live long enough. Who killed our children? Who is the demon that brought us to this?

When we talk of the Serbian national catastrophe, when we ask ourselves who is responsible and how it came about that we have become the last nation in Europe to be surrounded by so many enemies and to be so hated, then many of the big brains from the Academy [of Sciences and Arts] will find themselves on trial, if they live long enough.

President Ćosić says: “a terrible accident...”

A connoisseur of the taste of Serbian bile, a relisher of evil times, it's as if there is a professional mourner inside him. I saw it at Plevlje, he was tired and somehow hunched over... I don't like to see a friend looking so exhausted.

You were friends, you and Ćosić?

Of all of them I spent the most time with Dobrica. I tried to teach him something, but it was no good... We liked him, he came like a small peasant boy, wearing *opanci* (traditional moccasins), they called him *gedža* [uneducated peasant] – that nickname didn't bother him. He only started to rebel later on. Once, during lunch, my father said, “Child! They call him *gedža*! People don't give people nicknames by accident. We will see what it means.”

How does he look to you now as head of state?

At one moment I thought that the esteemed head of my country, which is no longer mine, which young people call Gedžistan [land of uneducated peasants], had experienced a moral rebirth. After his initial nonsense about the Albanian National Revival, I saw that he had no moral scruples. He truly believes that he had nothing to do with concocting something so ugly. Afterwards I was afraid he'd become a war leader.

You finally broke off with the Academy in 1981.

I have very unpleasant memories of that crowd. I thought we'd be able to talk about serious matters. I came to understand that, particularly in the arts department, they had nothing to do with philosophy, architecture, cities, history, but that they noted down absences from meetings...

It was easy to break off from them; a friend had told me that in one interview I had described the atmosphere in rather Swiftian terms. I just didn't belong there anymore, but they still considered me an associate member. They kept hold of me so it not get out that someone had left the Academy. They even sent me some money, but I sent it back regularly. I wanted to seek assistance from the Committee for Human Rights. I suppose it's possible to leave a monastery, and with any luck I could probably escape, if I were a woman, from a whore house in the Near East, but not from the Academy, because no-one had ever left before.

What, in fact, is the Academy?

The time of academies has passed. They wanted to be an important factor in society, but this quickly grew into a desire for power. They had an elaborate story about their mission. That would be fine if had they had political ideas, but everything went in reverse. I've heard the people in the Memorandum thousands of times before. It's said that the Academy needed its own nation only once. Well, it needs it now and look what's happened. Some even say that they had a plan, and it seems very possible to me, that they had some sort of advice on demography and that they even calculated how many Serbs could die to liberate the western regions without endangering the biological existence of Serbs. I don't know whether they have reached this figure but I see, as far as the Serbs in Croatia are concerned, they have succeeded where Ante Pavelić failed.

Was it possible to have foreseen such a tragic end?

I had a horrible feeling that things would not be good, but that they would be so awful, never. I had a kind of prophetic intuition. For the monument in Čačak, I came up with the idea of animals that bite. I

concluded that the beast was inside us. When I completed the monument in Vukovar, I drew a city torn down. Even worse, I am afraid even I do not see just how awful it all is.

What is the “history of the disease”?

It turns out that the current uncontrollable virus of nationalism was nurtured *in vitro* during the time of communism. It is as if this new nationalism has sucked up all the limited arrogance of the Marxists, all the dogmatism and hypocrisy of the Bolshevik character and mixed them with the most morbid type of pseudo-romanticism. In Serbia, and I believe in the other parts of the former Yugoslavia, today’s toughest anti-cosmopolitans, religious converts, as well as racist fanatics, come from the ranks of dogmatic communists. When all is said and done, the Memorandum was written, without exception, by ex-communist academicians. At first I found this amusing: I looked at the duplicity between the Academy and the Central Committee and I thought that this was about subterfuge. Then I saw that this thing had been on “their own initiative.” I am inclined to believe that the compilers of the Memorandum secretly hoped that they would hit on the secret thoughts of the comrades of the Central Committee of Serbia of that time. Meanwhile, things went too far, or rather, they were already going downhill fast.

Milošević didn’t dare publicly accept the Memorandum, but he quickly began to put it into action with the enthusiasm of a young schoolboy... Who is the more monstrous – Frankenstein or his creator?

We are talking today about how the finale began.

It was precipitated by the arrival of Milošević. The determination of spiritual guilt is harder, but more important. Because the deformity of thought that brought about one Milošević, in a generation or two can bring about another.

On examining the most profound causes, the surest way is to begin with the notorious fact that nationalist paranoia, at least in the Balkans, is based primarily on the impulses of wild imagination. The biased and ignorant manipulation of history encourages pseudo-history, the construction of phantom opinions about greatness in former times and setbacks inflicted by others, leads towards the search for historical injustices and world conspiracies.

The war novels of Dobrica Ćosić have for years been preparing the state of mind which would give rise to the Memorandum, and consequently, to the current exploits of conquest, but, I'm afraid, also to the bloodshed that accompanies them.

The Memorandum mentions Yugoslavism, and is considered to be the inspiration for state nationalism in Serbia.

That Yugoslavism is of the type of [Aleksandar] Ranković, or that of Pera Živković, that sees Yugoslavia as an extended Serbia. The idea of all Serbs in one nation, or almost all, like all Croats, or all Albanians, could have been a rational solution in the framework of a multinational confederation, with a complex system of dependency and interdependency. But, as we are far, further than ever before, from thinking about some Balkan or Danube supranational community, we must base ourselves on what actually exists: the present borders and, unfortunately, in expressive terms, small nation states.

All utopias have been on islands, some in an eternal mist so that travellers don't find them. Unlike you younger people who have no time for critical approaches, my position is more difficult; I am a man without a country. I am afraid of building new walls, both from the Croatian and the Serbian side. In Little Serbia, which we now envelop in praise, the intellectual is constrained. On clear days you can see all of Serbia from Kalemegdan, as far as Mačev kamen. We need to look a little at our

This new nationalism has no stabilising factor: it has no real national culture, not a crumb of knowledge of urban taste which knows where to start and where to stop, even in moments of greatest exultation. Our nationalism is entirely without style.

bohemian ways. Later, we became used to living in a relatively large space.

Is the present process of ruination irreversible?

This new nationalism has no stabilising factor: it has no real national culture, not a crumb of knowledge of urban taste which knows where to start and where to stop, even in moments of greatest exultation. Our nationalism is entirely without style.

Excerpts from the interview “Ç’do të bëja po të isha Ibrahim Rugova” (What I would do if I were Ibrahim Rugova), by Adem Demaçi, published in *Forum*, Prishtina, December 13, 1993:

We have lived together in this area since before nation-states were formed. And we have lived more or less well. Belgrade was once a multi-ethnic city, home to Turks, Greeks, Albanians, Serbs and so on. We forget that Serbia is in essence an ethnically cleansed country. It is known that Turks, Muslims in fact, were expelled after the Serbian resurgence. The Albanians too, of course.

Now we have to concentrate all our force, mind, will and intuition on what we will do for the future. There is only one word ahead of us: friendship. Understanding between people. I have always seen Albanian-Serbian relations in this context and this has troubled me a lot. I believe I know the Albanians well and I sense their problem. I have many friends among them and I have stayed with them. There existed a valuable link of mutual respect that began deteriorating at the beginning of this century and this deterioration has only gotten worse.

I think we need to look at why we do not have such a necessary friendship.

Now we have to concentrate all our force, mind, will and intuition on what we will do for the future. There is only one word ahead of us: friendship. Understanding between people. I have always seen Albanian-Serbian relations in this context and this has troubled me a lot.

The Serbian intelligentsia has not taught its people how to love. It has not told its people: we live in a diverse world and we should be happy about it, because we come into contact with different cultures.

I blame the Serbian intelligentsia for this. The Serbian intelligentsia has not taught its people how to love. It has not told its people: we live in a diverse world and we should be happy about it, because we come into contact with different cultures.

I believe that both Serbs and Albanians can live in a harmonious friendship, in an organisation of states to which we both agree. It does not matter to me where the borders between them lie, but I care that those borders would be passable and enable communication and movement, and not borders that would look like going from one military barracks to another. But people are not educated and taught this way.

What do you think of Slobodan Milošević?

I have said everything I think of him. You know what: I don't even want to think about him. However, I think he has satanic powers over the Serbian population, that hypnotize the Serb people. In all of this, I am mostly concerned with the fate of my people, then with that of other peoples. I see the fate of the Serbs in very dark terms. All of what is happening now I see not as military victory nor as political superiority but as a moral catastrophe of the Serb nation. A mental catastrophe even. And in that catastrophe of the Serb nation, Milošević's role is huge. I blame him for everything that has happened and is happening now.

Let us suppose that one day Milošević decides to leave power. Who could take power here and make things flow in a positive way?

From the opposition I can accept only a thin layer of the Belgrade Circle and the Civic League, but they are not people with great political influence. However, this opposition that is called democratic is democratic only as regards some social ideas, whereas on the national issue they propagate the same nationalist policies as Milošević. They wait for Milošević to leave one day so that they can present themselves with their ideas and they think that the whole world will accept them with open arms and say: so good that you came and here is Greater Serbia.

More important than what the Albanians have to say about their rights, which are completely legitimate, is that someone must tell the Serbs what they need to do in Kosovo and with Kosovo.

What can be done and what dares one do in a territory in which two million Albanians live, who make up more than 90% of the population of Kosovo? That land belongs to the people who live there. And the Serbs should say that they want to remain friends and agree on how to live. Let you over there, us here and what little of our people that live over there, live as is decent. For normal people, this is the most normal thing, but we live in abnormal times.

Again we go back to the role of the intelligentsia. Something's not right with the Serb intelligentsia. There were people who showed the way to the Serb people, such as Dimitrije Tucović and others, who told the people how issues can be resolved with justice and friendship.

I think he has satanic powers over the Serbian population, that hypnotize the Serb people. In all of this, I am mostly concerned with the fate of my people, then with that of other peoples. I see the fate of the Serbs in very dark terms. All of what is happening now I see not as military victory nor as political superiority but as a moral catastrophe of the Serb nation. A mental catastrophe even.

What is your vision for the future of Serbia?

—
What can be done and what dares one do in a territory in which two million Albanians live, who make up more than 90% of the population of Kosovo? That land belongs to the people who live there. And the Serbs should say that they want to remain friends and agree on how to live.

Ugh! Dark, dark...My vision for the future of Serbia is dark. It is a dark vision because a dangerous Serbia has been created, shut in on itself, with its fictions, unhappy with itself and everyone else. First and foremost, an impoverished Serbia was created. Only once the sanctions are lifted we shall be able to see how much we have impoverished our country, how we have devastated and ruined it... I fear some kind of ethnicized, hysterical Serb "culture," if it can be called culture at all, based on traditionalism, on myths... I would like to see a Serbia similar to Switzerland, small and cultured. The grave mistake of the Serbian intelligentsia began 100 years ago

and is still going. Until we gained our national state and got to where we are now, the intelligentsia did not plan for its state to have libraries, universities, decent hospitals... A small Serbia, cultured and wealthy, I believe would run Serbian politics in a better and more efficient manner.

Let us go back once again to the issue of the dialogue between Serbs and Albanians. I believe that you would find many young Serbs to talk to, especially out of those who lived abroad and know how to enter dialogue in a civilized manner. Anyone who wants to leave this hell and escape would do this. In the meantime, Milošević has embraced a Stalinist mentality with developed technology. He did not close the borders, but opened them so that all those that would obstruct him could leave as soon as possible.

He allows all sorts of things to be written, because people don't even have money to buy newspapers. On the other hand, for a people

that does not read much the value of the written word is not that important. There are two or three so-called free TV stations that cover Belgrade but he has terrifying power over the national television network, through which he enters every shack, house and village... No-one can get close to it. He allows some paper in Kragujevac to throw stones at him, but he does not allow Bogdan Bogdanović, for example, to go on state television and say: "Take it easy, because I am a Serb too and I want to talk about what is in the interest of the Serbs." Something like that is unimaginable. They did not allow me to go on and say that I did not ask for Belgrade to be bombed, and they are always talking on there about how Bogdan Bogdanović asked for Belgrade to be bombed.

Do you have anything to add to this interview?

I would have liked to come to Kosovo and to travel around it, but I don't think so... I do not mean because of you Albanians, but because of those others...

Excerpts from the interview “Sërbia duhet të lirohet prej barrës së padurueshme të Kosovës” (Serbia needs to free itself from the unbearable weight of Kosovo), by Blerim Shala, published in *Zëri*, Prishtina, January 13, 1996:

—
The Serb people would be extremely lucky if, after this military defeat, they began a new life, if they started looking at themselves and everything around them with new eyes to finally understand that winning friends is more important than occupying territories. The formula of coexistence of the Balkan peoples implies tolerance, patience, friendship, mutual understanding.

I have been asked by Westerners many times: what is our mistake? In response I have told them that it is in fact up to us – and here I mean the Serbs, as well as the other brothers – to ask ourselves why we created this chaos. I would have liked Belgrade to acquire a Simon Wiesenthal, who would certainly not find all the perpetrators, but at least would not allow them to live in idyllic peace but in permanent anxiety. I would like to see something like that happen, even though I doubt that the circuitous forces of justice would get to this stage in Yugoslavia. When the Balkan peoples lived together in diversity without imagining ethnically pure states, when they lived separated into two supranational commonwealths, the Austro-Hungarian and the Turkish empires, these peoples seem to have

had greater tolerance for one another than when the little Bismarcks started appearing in the Balkans, the Pašić dynasty and the kings of unity. The Serb people would be extremely lucky if, after this military defeat, they began a new life, if they started looking at themselves and everything around them with new eyes to finally understand that winning friends is more important than occupying territories. The formula of coexistence of the Balkan peoples implies tolerance, patience, friendship, mutual understanding. We had such situations in the past. My great-grandmother was Albanian, loved and respected in the family, which means that at that time we had mixed marriages too, which nowadays are almost unthinkable.

My great-grandmother was Albanian, loved and respected in the family, which means that at that time we had mixed marriages too, which nowadays are almost unthinkable.

Excerpts from the interview “Lufta me shqiptarët do të ishte fundi i kombit serb” (War with Albanians would mean the end of the Serb nation), by Migjen Kelmendi, published in *KOHA Ditore*, Prishtina, June 20, 1997:

What is the prospect from that Austrian point of view of yours?

Dark, very dark. Throughout the winter I feverishly and strongly supportively followed the student demonstrations in Belgrade. The whole of Europe followed them, through thirty TV stations, with a lot of sympathy, showing some beautiful portraits, some pointed slogans, everything until the priests showed up! From that moment everything collapsed, everything fell apart. This made us think: “what is happening to young people here”?! [...] So I will say something: their conscience is severely damaged. Zoran Đinđić signs a terrible, absolutely immoral proclamation on the genocide against the Serb people. Imagine, if you will, how dreadful it is to speak of a genocide against the Serb people after Srebrenica.

With a prophet’s precision you foresaw everything that happened. But you were not able to stop the war. Why do philosophers and artists always come later? They were absent in Yalta. I did not see them on that famous ship where Bush and Gorbachev proclaimed the death of communism. I did not see them in Dayton either. Why the intellectual? What is his role?

I began to hesitate to give predictions and to say anything for fear of their being fulfilled. We were always taught that we waged several just wars, whether they were just or not is another issue, but they told us that there always was an ethics of war. However, when we know how cities were destroyed and how people were killed in Kosovo, I expect the Serbian conscience to wake up. And when I see that this is not happening in Belgrade, then I think that this is really a moral tragedy of the people. I suffer a lot because of this.

When we know how cities were destroyed and how people were killed in Kosovo, I expect the Serbian conscience to wake up. And when I see that this is not happening in Belgrade, then I think that this is really a moral tragedy of the people. I suffer a lot because of this.

Whenever we talk of war, we talk of some monster, of an unnatural situation, as if war is not a normal historical state of humans. You made mention earlier of the notion “a just war”. Do you believe in it?

No, I don't believe in it any more. I think that this is something that cannot be measured, an error. War is terrible... As you know, fascism had to be fought because there was no other choice. However, there was some sort of, if not ethics, then at least an ethics of war.

Do you think that the wars in Yugoslavia have ended?

I don't know. I don't think they have ended.

And do you think that there will be war with the Albanians?

Eh, here we are now at the heart of the matter... let us begin. First of all, it must be said that a war is possible within Serbia itself, and

If the people to which I belong wage war in Kosovo, they will lose that war. It will be a shameful loss and that would be the end of the nation and of the state. But let us leave this terrible prediction. I admire the patience of the Albanian people. I am amazed at those people; they endure the stupidities, crimes, and filthiness... it is unbelievable how senseless those Serbian actions are... I do not know what is happening to my nation.

so, unfortunately, it is also possible in Kosovo, since, as you know, every time Milošević is in trouble he sows even greater trouble. Every time he is dazed and confused and does not understand what is going on, he reacts like a beast and he sows even greater mischief. Therefore, I say, it is not farfetched to say that he will try something in Kosovo. And now, even though I said I do not want to make predictions, let me make a small one: If the people to which I belong wage war in Kosovo, they will lose that war. It will be a shameful loss and that would be the end of the nation and of the state. But let us leave this terrible prediction. I admire the patience of the Albanian people. I am amazed at those people; they endure the stupidities, crimes, and filthiness... it is unbelievable how senseless those Serbian actions are... I do not know what is happening to my nation. Uh, I used a saying just like Dobrica Ćosić. No, I meant to say, with the nation to which I belong.

Excerpts from the interview “Ky është autogjenocid” (This is auto-genocide), by Migjen Kelmendi, published in *KOHA Ditore*, Prishtina, June 21, 1997:

I heard that these academicians, some twenty, thirty or fifty of them, are writing about genocide against the Serb nation! This is utter cynicism, complete madness. And if you look at the nub of it, we are talking here of AUTO-GENOCIDE. A genocide by the Serb nation against itself. [...] this is a strange situation. Serbia, that wanted to be an ethnically pure state, today is the most diverse state in Europe. And this would have been a very welcome thing, if it accepted this as something normal. But for Serbia this is not a normal situation. And then again, Vuk Drašković wants to bring the king back to Serbia. To try and do that is inconceivable without asking the Albanians if they want him, then the people of Vojvodina, the Sandžak... and they need to ask the Montenegrins too, who also have a genuine, ancient dynasty... Unbelievable! I say, something in our conscience is badly damaged. The coordinates of our nationalist consciousness are in a mess. Our national consciousness is coming undone.

I heard that these academicians, some twenty, thirty or fifty of them, are writing about genocide against the Serb nation! This is utter cynicism, complete madness. And if you look at the nub of it, we are talking here of AUTO-GENOCIDE. A genocide by the Serb nation against itself.

You said that you will not go to Belgrade for the time being?

Every time I think of going, I stop and think. I have nowhere to go. All I have there still is a large library. What's more, today we have many more Yugoslav friends in Vienna than we have in Belgrade. At the end of the day, they can do without me.

And what of the efforts of artists to build bridges?

Look, without a grand gesture from the Serbian side, everything will be in vain. I know that in Belgrade there is, for example, a Center for Cultural Decontamination, where there has often been good and true discussion about Kosovo and the Albanians. But the bad side of this is that only we know about it, a handful of people close to us. The greater part of the population has no idea.

Since you mentioned the Center for Cultural Decontamination, the leader of this center, the well-known dramatist Borka Pavićević, told me that when a taxi driver who was driving him learned that Albanians exhibited works in this centre, he became scared. "How did you let them? Are you out of your mind? They want to take Kosovo away from us. There, where our monasteries are." When you consider these kinds of mentalities, then a pragmatic mind, the kind that destroyed the Mostar bridge, mosques and churches, may say that the monasteries should not have been protected, since then this taxi driver would have no reason to go to war in Kosovo. But we the Albanians protected them, do you know that?

We have known this since the time of the Yugoslav Kingdom and of course we know it now. We knew all about the people from Rugova as well. These are well-known things. Much was known then and is known now.

Are you following the situation?

Not so much. All the time I try to be as cautious as I can and not get involved in what is called the Albanian issue. It is not very clear to me. For example, I like Adem Demaçi a lot, he is very close to me. I am very grateful to him because at one time, when I was in a terrible isolation, he would come to meet me. This is a gesture that stays in the mind.

Excerpts from the interview “Srbija je samu sebe izdala” (Serbia betrayed itself), by Mile Stojić, published in *Dani*, Sarajevo, December 21, 1998:

Throughout the time since you left Serbia, the newspapers there have been calling you a traitor to the Serb people. Do you feel that you are a traitor to your people?

Yes. Absolutely. I am a traitor to the Serb people. As it is today. However, those articles offended me in the beginning and then I found them ridiculous, because everyone in Serbia is a traitor. Everyone is blasting their heads off calling each other a traitor and all of Serbia is perfidious. And this is true; Serbia *has* betrayed itself. The Serbia of the beginning of the nineteenth century was a small rural country, charming, born of a revolution and accepted into Europe with romanticism and enthusiasm. In those days Serbia was inviting to the Germans, especially to German romantics. Ranke’s book, *Die Serbische Revolution*, is the most beautiful hymn to the Serbian uprisings, then there’s Herder and then Goethe and his learning Serbian. Pay attention, how a small European nation that was welcomed into Europe with such love and attention, ended up like this, for the whole world to turn its head toward Serbia as if looking at a monster. Serbia has betrayed itself.

You are talking about the guilt of Milošević and his regime?

Ah, no, no. Milošević is an unimportant fool. He will go quickly, like he came. However, the question is how come that Milošević is only possible in Serbia, because there are Miloševićes all over the world. Such a nobody could not have come to power if the climate had not long been prepared for someone like him.

Serb nationalist intellectuals such as Dobrica Ćosić wrote that Milošević was the greatest Serb of the twentieth century. Points of view like that were initially embraced by all the Serb intelligentsia, with certain exceptions such as you.

To them, Milošević was an angel from heaven for whom they had been waiting. The script was again mythological: an unimportant person shows up and they declare him to be the Messiah. The false king Šćepan Mali. And, in fact, it was the Serb intelligentsia who cooked up this nonsense. Without the Serb intelligentsia Milošević would not have existed. At the end of the day, even this notion of “intelligentsia” is unknown to Western European countries. It is a Russian notion, because Russians did in fact have an intelligentsia; mystical, revolutionary, or reactionary. However, its Serbian counterpart is ridiculous and grotesque. What a pitiful intelligentsia! What sort of intellectual, for example, is the above-mentioned Ćosić, who cannot come up with two fully comprehensible sentences? Some time ago, I was listening to a young Albanian here in Vienna who is fighting for his skin and his Albanian world, harsh in what he was demanding, articulating his demands in excellent Serbian. I understood that in fact this young Albanian spoke better and more accurate Serbian than Dobrica Ćosić. And Ćosić is

—

The question is how come that Milošević is only possible in Serbia, because there are Miloševićes all over the world. Such a nobody could not have come to power if the climate had not long been prepared.

today the *signum* of the Serb intelligentsia. The Academician, the man of literature, the Serb Tolstoy, as he calls himself, has not managed to master his accent and has trouble with cases, too. This is where the Serbian downfall and catastrophe are concealed. Serbia does not have its own language anymore.

Do you think that war in Yugoslavia could have been avoided?

I think so. Personally, I think that in the beginning it was possible that some sort of a confederation would have been acceptable as a temporary solution. Maybe that confederation would have survived, or maybe not, but there would not have been bloodshed, or killings; people would have stayed in their homes, there would not have been ethnic engineering. Serbs would be in Croatia today. This is where the tragic sin of Slobodan Milošević lies. He, if you remember, was overjoyed when the Slovenians left that party congress, and a little Slovenian girl was crying. There was no doubt that Yugoslavia was breaking up, but what was terrifying was the manner of this break up – around Belgrade there was talk that the Slovenians were our greatest enemies in history, greater than the Germans or Austrians, though these enemies were leaving us with tears in their eyes. And this little idiot comes out running and says: we carry on, we can do without the Slovenians and the rest: to hell with them! This is Slobodan Milošević's sin. But Slobodan Milošević does not exist, he is only a shadow – this is the sin of Serbia's conscience. One word could have brought salvation, not only to Yugoslavia, but to people and cities; one word would have been enough to avoid war. This is what Milošević is guilty of and there is no scaffold high enough to hang him.

But the war began with the idea that the Serbs could live together with the others, that they simply could not live with those they lived with for centuries?

This is provocation, it is fabrication of conscience. But this lasted for a very long time, certainly for two decades. I think that Tito did not feel this sufficiently. As for himself, he had no national affiliation and this did not bother him. He watched all of this as an outsider and was not interested with what was happening in Kosovo. And down there it was such that when you left Belgrade to go to the sea, in every bigger hotel you would meet a loudmouth who, next to rakija, would dream of crime and disaster.

What will happen to Kosovo?

I have spoken a lot about this – Serbs have no interest in Kosovo. They continuously leave it, go to Belgrade and from there they issue warnings of war for the “cradle of the Serbs.” And this is a battle lost before it is fought. I know Kosovo, because I lived for seventeen years in Mitrovica, I have travelled it up and down, whereas Dobrica Ćosić was there for a total of two days’ hunting, even though Ćosić (Ćosić, hence Qosja) is Albanian by origin. You see, Tsar Dušan, whom we Serbs call The Emperor, was officially proclaimed the King of the Serbs, Greeks and Albanians. So he managed to cope with the Albanians, because the Albanians are, in essence, diligent and trustworthy. Ćosić, Bečković and Milošević cannot cope with anyone. Kosovo is now a ghetto, abandoned. They lost all the battles and at the same time managed to bring Serbs into a situation in which they do not have a single friend in the world. How can you be appreciated by people if you attempt to destroy your neighbors, peoples and human

—————
Tsar Dušan, whom we Serbs call The Emperor, was officially proclaimed the King of the Serbs, Greeks and Albanians. So he managed to cope with the Albanians, because the Albanians are, in essence, diligent and trustworthy.

beings that you lived together with since time immemorial and who, by the logic of things, are closest and most important?

What is your opinion on the International Tribunal for War Crimes, will it do any good?

That Tribunal has done nothing. Apparently they tried a Croat youngster, Erdemović, who had indeed committed crimes, but why and on whose behalf? They have not even come close to the real crimes. I will start believing in that Tribunal when they try Čosić, Bečković and Milošević. If I live to see it.

Excerpts from an interview with Vesna Roler, conducted in June 1999:

What was your reaction when in March of this year bombs started falling on the city in which you had been mayor for a long time and in which you spent a large part of your life?

Complicated, you know, very complicated. Somehow, as if by instinct, we immediately recalled the previous bombings we had suffered – from the Germans and the Allies. Belgrade has been bombed many times and there is a kind of a Belgrade fashion for bridges to end up at the bottom of the Sava river. But we thought that this would not be repeated. And now all of this comes in a dark state of affairs that has lasted for the past ten years. A war in the Balkans, another war in the Balkans, terrible things are happening, the destruction of Vukovar, the siege of Sarajevo, Srebrenica, Mostar... And then, the most perverse thing in all this situation is that I had written somewhere that Belgrade would be bombed. I had mentioned Prishtina and Belgrade as cities whose turn would come, as a consequence of a provocative policy that went on and on. I had a feeling of uneasiness, since I had predicted something. This is

I had written somewhere that Belgrade would be bombed. I had mentioned Prishtina and Belgrade as cities whose turn would come, as a consequence of a provocative policy that went on and on. I had a feeling of uneasiness, since I had predicted something. This is parapsychic, not very pleasant for a person.

parapsychic, not very pleasant for a person. I always say it in jest, or as a half truth, as a threat or an observation, and in the end it happens. I have had very complicated and mixed emotions about this.

Mr Bogdanović, when you predicted that bombs would fall on Belgrade after Sarajevo, Srebrenica, Vukovar, and Dubrovnik, did you think that this would be the end of this bloody tragedy in the former Yugoslavia? Do you think today that this is the last act, or is there more to come?

I don't know, this time I really don't know. I better say nothing, so I don't make another prophecy. I don't know, I am confused. First of all, I cannot feel the rhythm of what is happening in Belgrade, since I have been here for six years and there are new people there. Belgrade has changed its population, there is a new mentality there now. These are things that I personally cannot understand. That is a deep indoctrination that has been going on for ten years now. [...] They walk around Belgrade with three fingers aloft, as if they are celebrating something. I would understand if they were rejoicing because a horror was coming to an end, but they are celebrating something. Some of them even say that they have won, which means they have other ideas in mind. [...] A nationalist fever has lasted for too long, for almost a century and probably even longer. So we had a country in which these nationalist sub-ideologies, subversions of the world, the state and everything were still buried somewhere underground. Nationalist indoctrination lasted during that time too, and then these crazy ten years came when a psychopath, a madman was head of state. I have no other words for him. So this craziness is evolving and putting other peoples' wheels in motion. Accordingly, bearing everything in mind, I am worried. What is to come worries me a lot, I am not able to evaluate it. If the fundamentals do not happen, meaning a proper cleansing of things, like the Germans did after the war, who knows what direction this can take. [...]

Decontamination will not be simple. Where shall it begin – this is the most difficult of questions. If it has to begin with the Serb intelligentsia, and by God it should, then we have to see what was the guilt of the Serb intelligentsia in all of this.

Many think that Serb intellectuals are the ones who thought up and started Serb nationalism, and that Milošević is simply a caretaker.

That is understood. Everything began a long time ago, as you said, but let us speak of the more recent past. In the eighties when, for example, stories about the rape of nuns in Kosovo began, do you think that things would have changed at that time – we are talking about the years when the Memorandum came out, so before the rise to power of Milošević, or immediately after that (when Yugoslavia still existed) – if there had been more Serb intellectuals who recognized that voice of hatred that began to spread through Serbia, if there had been more raising their voice and opposing it? People are like candles snuffed out.

Mr Bogdanović, do you think about going back to Serbia?

[...] When talk of going back to Belgrade begins, there is a lot that scares me. I am not afraid of these stupidities, threats and so on, all of them are now ridiculous. I am afraid of meeting with people, their depression. You know, when someone from Belgrade comes, we notice changes from year to year, people who think in a just way, that are ever more closed in on themselves, more dispirited, more depressed. I have often said: some of my friends remind me of candles snuffed out.

If there were enough intellectuals to start another discourse, another way of talking about things, it would have gone differently. I do not think that the Serb people are so thick-headed and stupid as to be unable to understand it. If someone were to say to people – People, you know what, stop whining about that Kosovo since we know it is not ours

If someone were to say to people – People, you know what, stop whining about that Kosovo since we know it is not ours anymore. Everyone has left it to go north. Kosovo was an integral part of Serbia for a hundred years, so for a hundred years you could live there but no-one of my generation wanted to live there; they all left.

anymore. Everyone has left it to go north. Kosovo was an integral part of Serbia for a hundred years, so for a hundred years you could live there but no-one of my generation wanted to live there; they all left. So, subconsciously, the Serb nation waved goodbye to Kosovo and then the intelligentsia taught it to recite something. Then a rhetoric of some sort developed around what I believe is a healthy feeling, that there was nothing to worry about there and that things were going their historical way. Nobody wanted to mention Kosovo without a sigh and so on, but none of them ever went to Kosovo. At most they would visit it on an excursion to see a monastery, that was it. It is a fiction, a phantom and, among other

things, extremely unintellectual, extremely stupid. First of all, when it is properly analysed, the Kosovo myth is not a real myth, because the real myths arose early in the Middle Ages. This is something later, it is a para-myth made up who knows when, maybe in the eighteenth or nineteenth century. Made up by the church, no doubt. And this is precisely that indoctrination, I mean from below, not from above, not through the mind but through national feelings, through the heart, through this and that. This created a situation and now the fundamental question is: how do you straighten this tree that is growing sideways? How, where and who will say this? Will the Serbian Academy of Sciences say it? No. And the critical intelligentsia of Belgrade has left. Young people who have something to say are today roaming the world surviving however they can. [...] I am afraid that the question is more anthropological than political. I am afraid that now when I talk about politics, there will be

false politics involved here, once again illusory and all talk. If the opposition begins questioning Milošević on whether he surrendered Kosovo, then this is a very bad development.

You said long ago that the Serbs should leave Kosovo since they lost it and that they should apologize to the Albanians. Do you see anyone anywhere on the horizon, or hope that this will happen one day?

You know, I know about ten very clever people in Belgrade who stayed there and who think this and will say it. However, that is not heard in this commotion. What interests me is how the ridiculous situation with this false myth will develop, what will be said further. Will the fairy tale of a divine empire and so on be revived again.

Do you think, Mr Bogdanović, that things can take another turn? What is now favorable for Milošević is the raising of tensions in Vojvodina, for example. Vojvodina is not exclusively Serb.

Unfortunately, this is quite possible, because now things are still in a state of initial confusion and he can talk as if nothing has happened. However, they will start asking questions about him. Some small questions – why did he not accept Rambouillet but he accepted this? Why did he allow things to get as far as bombing, and then agree to everything and so on. There he will somehow struggle and survive but then he will understand that he needs to start another crisis, new unrest, a new hysteria. Now, whether it will be Vojvodina or Montenegro, that is what I am afraid of. [...] More so when it is not at all clear, for me it is not clear, what sort of relations will the world have with Yugoslavia, or rather Serbia. Will the suspended and severed diplomatic ties be reestablished? Will someone talk to Milošević and how?

Officially they continuously warn that there will be no aid for Serbia for as long as Milošević is in power.

This will not bother him in the least. In his idiotic TV appearance, in which he appears stupefied and in fact frightened; he already mentioned revival and reconstruction. This is an old slogan, from our communist youth. Now he will urge people to build bridges and so on. And, of course, he has neither the technology nor the money. Collapse is here, and we say all this as if he were a normal person, which he is not. All of politics was suicidal; this word "suicide" was mentioned all those times, and more or less in all conversations about him. Is this not the beginning of a fundamentally suicidal act, of the final act in which the people are included too? Well, it wasn't only him, a whole mentality was created that taught children to commit suicide. He led them to the bridges, the children cried and wore those targets, to be shot at. This is incomprehensible, this goes beyond ordinary psychopathologies, even the most drastic ones in politics.

Do you think that the West wasted a chance, failed to use it? You yourself used the analogy with Germany after World War I. But having learned something from the experience of World War I and Germany, the West did something totally different after World War II. However, here we had many delays, way before the final defeat of Serbia, just as happened with Germany.

Well, Serbia was not even that important. It is a small country in a geopolitically significant spot. It has a button through which it can start a fire, this is what, to a great extent, has determined the fate of Serbia over the last century. The fact that it is in a dangerous place and that it has been in a position to do something dangerous has made it appear very important to a number of impetuous people, that it really could do something and that has that power. That was not power. [...] We in

Serbia have a type of person who spent his early youth in a totalitarian world of this or that kind, but who is stuck, with very wicked ideas of the political kind and later requalified as someone else. They became believers, wore crosses, they are now all devoutly Orthodox, and so on. Thank God, the Orthodox Church is doing its job and I consider it deeply responsible for many Serb calamities throughout history. Well now, what will happen and how? I do not know how one escapes this magic circle, as I said. Milošević proclaimed victory, but he did not say that the war was over. He now has to end the state of war, to allow the press, however and wherever, to start to write something. Then you have, when I mention the press, *NIN* magazine and various papers who followed this situation passionately. This was national solidarity, it was crazy anti-American and anti-West hysteria. Now I ask myself what will these people write tomorrow, what will they write for their next issue?

Excerpts from the interview “Srbija je oaza političke regresije” (Serbia is an oasis of political regression), by Dragan Štavljanin, for *Radio Free Europe*, April 18, 2001:

Do you consider that Serbia, not just the will of the political elite in power but in general, keeping in mind the mentality that in a way created the appropriate space and time for Milošević to come to power and to reinforce it, so, not only the elites but the whole of Serbia, that is its majority Serb nationality – is it ready for an existential shift away from what was called Milošević’s rule and from the values that he embodied?

There has been no great, existential change in Serb political consciousness. When I read the newspapers, when someone visits from Belgrade, I still see that what is thought and felt politically in Serbia is totally at odds with what is happening in the world. It is simply an oasis, if I may call it that, of political regression. I think this is felt with President Koštunica himself, who thinks in a way from before the Balkan wars or from Versailles. All of this seems totally outdated. So I think there is a great risk that the world will fail to understand Serbia - in fact I myself don't understand it – and for Serbia to fail to understand the world. There has to be a fundamental change in consciousness that should start not with politicians but with intellectuals, clever people. Unfortunately, we all know that in this regard the intellectuals of Serbia failed miserably and in my opinion they hold a large part of the blame for everything that is happening. This means that there is a need for a revolution in

consciousness, a revival, a modernization of thinking, and I cannot find any trace of them here.

Are you thinking chiefly of relations with others in the territories of the former Yugoslavia, of the perception of the national and state interest, of the perception of what is called Europeanism?

I refer to all of those, and above all to the perception of our own place in time and space. I have the impression that we Serbs are undefined in the sense of time and space. We are now in a mythical space in which, unfortunately, there is more interference than necessary from the clergy. I believe this exists in the psychology of children – called the maladaptive child, a child that has not adapted to the world. So, I think that we are a maladaptive nation and that it is a major task of a new Serb intelligentsia to start from here.

The cradle of this consciousness, for a long time, was Kosovo. Have the Serbs at last managed to cut this, let's say, umbilical cord?

Yes, I hope so. To what extent is this wailing for Kosovo sincere and to what extent is it, let's say, crocodile tears deemed acceptable by social sanctions?

You have in mind the fact that the Serbs have not been the majority in Kosovo for a long time?

Well, they have been leaving Kosovo for centuries. Let us take only the past one hundred years during which when so many have left and no-one has returned. At the end of the day, there is nothing unusual, nothing tragic here. People leave a poor region to go to wealthier ones in Serbia, in Šumadija, in Vojvodina.

There is something here that I often make mention of and that sounds a bit fiscal, mercantile: we have made a very good bargain. We gave up Kosovo for Vojvodina, which means we hit the jackpot, but you see, no-one in Serbia wants to tell this to the people. To tell them – wait, we have really left Kosovo. We have lost Kosovo, which is now clear to all, but we are a majority in Vojvodina.

Starting with the Great Migration led by Arsenije Crnojević toward the end of the 17th century, when Vojvodina was being populated?

Yes, and this continues. This process began then and is now reaching its end. I think that even those few people that live in Kosovo will migrate in the next generation, maybe even sooner. There is something here that I often make mention of and that sounds a bit fiscal, mercantile: we have made a very good bargain. We gave up Kosovo for Vojvodina, which means we hit the jackpot, but you see, no-one in Serbia wants to tell this to the people. To tell them – wait, we have really left Kosovo. We have lost Kosovo, which is now clear to all, but we are a majority in Vojvodina.

Do you think that the independence of Kosovo is inevitable, and what would it mean for Serbia both politically and spiritually?

I think that for Serbia this would mean nothing. It would pose no problem at all. Kosovo is not ours any more. A much greater problem for Europe and the world is whether they would accept such a transformation. I am afraid that Europe and the world will artificially join Kosovo to Serbia as some kind of autonomous zone, or whatever, and in this way a tragic misunderstanding would continue to escalate. The sooner we detach from Kosovo and the Kosovo story, the better for modern

Serbia. Kosovo, as the Serb mind imagines it, does not go well with the modern world.

We mentioned evolution as a necessity, a need for a change in the way of thinking. Is there a concrete gesture, a concrete act, that could bring it about, speed it up? There is often talk of the importance of cooperating with The Hague Tribunal so that the former president is handed over, as a measure of renewal and maturity?

I think there is. To send a criminal to where he belongs is an ethical and moral ritual and every sort of a compromise here is bad for Serbia, for the state of the soul in Serbia. We need to understand that we carry a huge part of the blame for what has happened. And I am afraid that no-one in Serbia has figured this out. There are such people but they are only a minority.

If Milošević is handed over, would many just wash their hands of the blame by blaming him for everything, or would there be a collective acceptance of the blame once Milošević is handed over?

I am afraid that this would be a wonderful pretext; it sounds good. It would be very wise and prudent if we had a justice system on which we could rely. But I am afraid that, for now, this is a utopian fable. And I suppose that The Hague will not stop with the Milošević couple. First of all, Milošević is bound to talk and offer his services; he will cooperate

—

I am afraid that Europe and the world will artificially join Kosovo to Serbia as some kind of autonomous zone, or whatever, and in this way a tragic misunderstanding would continue to escalate. The sooner we detach from Kosovo and the Kosovo story, the better for modern Serbia. Kosovo, as the Serb mind imagines it, does not go well with the modern world.

and expose his accomplices. Hence the desire for him to remain in Serbia, since there he will say less about who helped him and how, what they did and so on.

Mr. Bogdanović, let us conclude this conversation with what we started, namely the possibility of your return. As we have mentioned, during the nineties several hundred thousands, there is no exact figure, mostly young people, left the country. What possibility do they have, and you with them, to go back to your country in a meaningful way?

If I were to return there with my wife, that would not be that important since we are old now. However, the real catastrophe is not Kosovo, but what you are talking about now. This is a tragedy and something that grieves us terribly, when you see what intellectual power has left Serbia. A very small number of young people dispersed throughout the world have achieved what they deserve according to the skills and qualifications they have, but their lives are better and easier than if they had stayed in Serbia. Serbia's real dilemma is how to invite them back, who will invite them and for what purpose.

Does Serbia have the power, beyond material means, to invite these people, since they would change its, shall we say, "demographic picture"?

Absolutely. And again this is, unfortunately, a utopian fable. We all talk a lot about this. This return of intellectual power and energy would be very beneficial to Serbia.

But is it bound to upset some of the balances in the structure of the current way of thinking?

Yes, of course, and that is why there will be resistance.

Excerpt from the interview, “Vetëdija sërbe është e helmuar me nacionalizmin kishtar, me padituri dhe me primitivizëm të madh” (Serb consciousness is poisoned by church nationalism, and great ignorance and primitivism), by Agim Zogaj, published in *Zëri*, Prishtina, 2003:

You mentioned current Serb nationalism. This nationalism, even after the fall of Milošević, is getting stronger, it is being reborn, and is aggressive on the subject of Kosovo...?

You could ask the question: how it is possible that someone like Šešelj has so many fans of his fascist policies? To be honest, he has more fans in Serbia now than he had before. And this shouldn't surprise us, because my people are heading toward the darkness of past centuries, toward the most terrible nationalist and anti-civilizational calamity. I explain the strengthening of Vojislav Šešelj's consciousness, and of fascist consciousness in Serbia, with the fact that archaism exists in the Serb mentality. Those voters who today support Šešelj, Koštunica, and other Serb nationalists, think in an outdated manner, which no one in Europe can understand anymore.

Imagine, even after the fall of Milošević, today's nationalist regime puts up statues, busts, and memorials to the generals of various wars which Serbia lost! The indoctrinated Serb people don't realize that in the last few years they have lost four wars, including in Kosovo.

Thus, when it comes to Kosovo, we have to deal with a mythical Serb mentality and with hegemonic Serbian aspirations. Such a mentality is very dangerous for Serbia. In short, Serbia's future is very clear: it is also very bleak.

Serbian leaders, especially Nebojša Čović, threaten a new war in the event of Kosovo's independence.

So, the nationalists, dressed in the colors of modern fascism, cannot stop Kosovo's journey, and the process. The Kosovars themselves will decide on the present and future of Kosovo.

Yes, I know that the current regime, the Serbian Orthodox Church, the army, police, and nationalists of all colors in Serbia, continue to aggressively proclaim that Kosovo is "the cradle of Serbianism" and so on. But, to be brief, I would say that any wise Serb, and I don't doubt they exist, knows very well that the story of Kosovo is over! Everything is over with Kosovo, there will be no Serbian return to Kosovo because Kosovo is on its own

path to independence. So, the nationalists, dressed in the colors of modern fascism, cannot stop Kosovo's journey, and the process. The Kosovars themselves will decide on the present and future of Kosovo.

How can backward political leaders, like Čović, reform Serbia?

This is precisely the topic of our conversation. It isn't just that Serbia cannot be reformed by these leaders, by this political, military, and intellectual elite, but it is going back into the past. That's why we have such confusion in Serbia. And on the subject of the Serbian threats of war in the event of a declaration of independence by Kosovo, I would say that such threats are nonsense, they are Serb nationalist fairy tales because Serbia cannot wage war, either with Kosovo, or for Kosovo.

Serbia ended its aggressive wars of conquest suffering severe losses, losing four wars in the last decade alone.

Why is Serb politics still so close to the Serbian [Orthodox] Church?

Yes, unfortunately, Serbian politics flirts with the Serbian Church, and that goes for Milošević, Šešelj, Drašković, and the current regime. Regime officials even met with the most senior church officials before going to Vienna to meet with the Albanians. But the meetings with church officials were just for publicity, and every Serb objective failed in Vienna. In Vienna, the Serbian officials did not show enough wisdom to come to an agreement with the Albanian leadership of Kosovo. On the contrary, they continued to call on Serb mythology, and Serb references to false mythology are a wretched indicator that there has been no progress in Serbia, that the Serb consciousness has no space for ideas such as those of Dimitrije Tucović, but instead is poisoned with church nationalism, great ignorance and primitivism.

International diplomats have also declared that Serbia must choose between Kosovo and the path to Europe. Which will Serbia choose?

I do not know exactly where it is heading, but not to Europe. It stubbornly and vainly insists on Kosovo, yet it is clear that Kosovo is on its own path. Even the Russians don't want to talk about Serbian stupidity and foolishness anymore, regarding Kosovo or anything else. Eventually, the Serb nationalists will try to link up with the Russian fascists because a lot that happens in Serbia is close to fascism. Serbia should be worried that its most capable young people and intellectuals are leaving. I must also add that we Serbs left Kosovo in centuries past, in the 15th, 16th, and 17th centuries, settling in the richest areas of Vojvodina. This departure was made willingly, and I don't know why the Serbian regime and nationalist academics lie about the so-called Serb expulsion

from Kosovo. No, this departure, this withdrawal, happened and is happening by the Serbs' own free will. We were not expelled from Kosovo, as the Serb nationalists pretend, but we left willingly.

What might be the prospect for Albanian-Serbian relations?

The future for these relations is not bright, it is bleak. The fault for this, and the responsibility, lies with the Serb people, who have historically attacked the Albanian people: they have taken their freedom and their land and they have committed genocide against them.

The future for these relations is not bright, it is bleak. The fault for this, and the responsibility, lies with the Serb people, who have historically attacked the Albanian people: they have taken their freedom and their land and they have committed genocide against them. You can see it: even today the current Serbian regime does not ask forgiveness for the genocide against the Albanians, but, on the contrary, persists with old fairy tales about Kosovo. If something needs to progress, to reduce the tension in relations, then that initiative has to come from Serbia.

Do you think that the independence of Kosovo is the only alternative that will calm the region?

I agree with this because there is no other solution. For Serbia the independence of Kosovo will be helpful because the sooner that Serbia is removed from Kosovo, the better for it. Serbia loses nothing with its departure from Kosovo. But as a Serb, I would like an independent Kosovo to preserve our ancient Serb monasteries.

What is your message to the people of Kosovo?

I pray that the people of Kosovo forgive all the sins and stupidity of my people, the Serbs, and that they try to live without conflict, alongside one another, in a civilized manner, in a European space, each in their own home and own homeland.

—

I pray that the people of Kosovo forgive all the sins and stupidity of my people, the Serbs, and that they try to live without conflict, alongside one another, in a civilized manner, in a European space, each in their own home and own homeland.

Excerpts from an interview by Alexandre Mirlesse for Notre Europe's Research Program on European Identity, February 2008.

What do you think of the situation in Kosovo? Should Serbia recognise the independence of Kosovo?

My family, on both sides, originates from Kosovo. But when my predecessors left their place of origin at the end of the nineteenth century, it was clear to them that they would never go back. Many Serbs left Kosovo this way, by selling their lands to Albanians for a good price and many of today's nationalists have never been to Kosovo. Serbs should not forget that when Kosovo was the cradle of the Serb monarchy, Belgrade was Hungarian.

Ever since, Serbs have moved northwards. There is nothing tragic in this. The only problem is with the Byzantine churches, which are truly interesting and beautiful. But this problem could be resolved through an international solution – something the Serbs never wanted to accept. And all this on behalf of the Orthodox Church, which is now demanding that the Serbs dominate a place they abandoned. Apart from that, there is a mythology surrounding this subject. As a student of architecture, I have travelled around Kosovo. I have seen a large number of these monasteries: they are beautiful, sure, but that's about it.

The majority of the Serbs do not share your opinion.

You know, I always was a free thinker. When former communists turned into Orthodox nationalists with long beards, they accused me of being cosmopolitan. Milošević's propaganda was set loose on me. There were attacks on me in the press, accompanied by large photos, two or three times a week. People would see me in the streets and insult me: "You are a traitor to Serbia!".

You chose to go into exile in the beginning of the 1990s. How did you end up in Vienna where you have been living for the past fifteen years?

My first thought was to go to Paris, which is almost natural for a Serb. But, we had very bad relations with the nationalist officials of the Serb diaspora there, who were frighteningly pro-fascist. In Vienna I found a "Yugoslav" community. There are many Croats, Macedonians, Bosnians and Serbs (a little fewer) here. Most of them remain Yugoslav. And some war veterans, if there are any. Then, there is a link between Vienna and Belgrade: the Danube, with which I am in love.

My family, on both sides, originates from Kosovo. But when my predecessors left their place of origin at the end of the nineteenth century, it was clear to them that they would never go back. Many Serbs left Kosovo this way, by selling their lands to Albanians for a good price and many of today's nationalists have never been to Kosovo. Serbs should not forget that when Kosovo was the cradle of the Serb monarchy, Belgrade was Hungarian.

Katalogimi në botim – **(CIP)**

Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

32(497.11:496.51)(046)(047)

323.285(497.11:496.51)(046)(047)

Bogdanović, Bogdan

Sërbia tjetër 1 = Druga Srbija 1 = The other Serbia 1 / Bogdan Bogdanović ; përgatiti për botim Shkëlzen Gash, përkthimi nga sërbishtja Florent Rizvanolli. - [Botimi 2] - Prishtinë : Admovere, 2024. - 240 f. ; 21 cm.

Titulli dhe teksti paralel në gjuhën shqipe, serbe dhe angleze

1. Gashi, Shkëlzen 2. Rizvanolli, Florent

ISBN 978-9951-9174-0-7

—
Represionet, pezullimi i çdo gjëje, dhe gjithë ai aparteid që po zbatohet në Kosovë, ai fashizëm, ne s'kemi fjalë tjetër, kjo është diçka që populli sërb, ne sërbët, fëmijët dhe nipat tanë, do ta mbajmë në ndërgjegje. Kjo nuk falet dhe herëdokur për këtë duhet të japim përgjegjësi kombëtare.

—
Represije, ukidanje svega i ceo taj aparthejd koji se sprovođi dole, taj fašizam, mi nemamo drugu reč, to je nešto što će srpski narod, mi Srbi, naša deca i unuci da nose na savesti. To nije za praštanje i za to se mora nekad, kad-tad, odgovarati, nacionalno odgovarati.

—
Repression, the suspension of everything, and all the apartheid measures being applied in Kosovo, that fascism – we have no other word for it – is something that we the Serb nation, we the Serbs, our children and grandchildren, will have on our conscience. This cannot be forgiven and sooner or later we shall be held liable for it as a nation.

ISBN 978-9951-9174-0-7

